

TANÍTÁSI MODULOK

MAGYAR TEMATIKÁJÚ
TÖRTÉNELEMPEDAGÓGIAI
LEHETŐSÉGEK

MAGYAR TEMATIKÁJÚ TÖRTÉNELEMPEDAGÓGIAI LEHETŐSÉGEK

E fejezet hat rövid példát kínál arra, hogy a magyar huszadik századi történet néhány eltérő aspektusa hogyan feleltethető meg az Európa Tanács történelempedagógiai projektjében született, e honlapon bemutatott módszertani ajánlásainak. A példákat gondolatébresztőnek szánjuk további önálló adaptációs lehetőségek átgondolására.

TARTALOMJEGYZÉK

I. ELŐ VILÁGHÁBORÚS KATONAEMLEKEK AMATŐR FOTÓKON	7
II. MAGYAR SZOCIOFOTOGRAFIA A HARMINCAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN	21
III. FORRADALOM ÉS „NÉPRÁDIÓ”- 1956	31
IV. AZ ELMESÉLT HISTÓRIA A TÖRTÉNELEMÓRÁN	43
V. CSELÉDSORS MAGYARORSZÁGON A HORTHY-KORBAN	53
VI. MAGYAR MIKRO-NŐTÖRTÉNET ÉS A PANNI ROBOGÓ	61

I. ELSŐ VILÁGHÁBORÚS KATONAEMLÉKEK AMATŐR FOTÓKON

A magyar huszadik századi történelem vizuális emlékei sokrétűen elemezhetők, s bepillantást engednek a „láthatatlan történelem” mikrotörténeti régióiba is. Az alábbiakban az első világháborús, amatőr fotókon rögzített frontélmények történeti forrásanyagának elemzési szempontjait vesszük sorra, majd néhány kiválasztott fotó történelemórai feldolgozási lehetőségeit villantjuk fel, néhány lehetséges elemzési szempontot és kérdést bemutatva. Felhívjuk a figyelmet Bob Stradling tanári kézikönyvének 8. fejezetére, amely a „vizuális történeti források felhasználásáról” szól.

1. Forráselemzési szempontok, elmélet: A háborús amatőr fényképezésről¹

A fényképezés, a fényképezőgép tömeges elterjedése folytán éppen az első világháború időszakában válik „zsákmányszerző puskacsővé”, nem ismerve többé a „pillanat varázsát”, mindenre rákattint, amiben újságot, szenzációt lát, mindent begyűjt, hogy kiöntve hasonmásképp zsákmány-kollekcióját, még fokozottabb élményhabzsolásra szoktassa képolvasóit. Ez a „rövid pillanat” az, amellyel megváltoztatta az egész addigi történelemszemléletet; aki túlságosan az eljövendő múltnak, az albumoknak dolgozott, az nem mérte fel kellőképpen a jelent.

„Mintha minden katona háta mögött – írja Krúdy Gyula – ott állna egy gyorsíró bűvös jegyző, aki nyomban okiratba foglalja az eseményt, mely a katonával történt. Talán ez a nyomban leereszkedő történelmi kód, mint csata után a mezőkre letelepedő ágyúfüst, takarja el előlünk buszonnégy óra alatt kedveseink képmását, ez a nyomban megérkező történelmi távlat csillapítja a fájdalmat, hogy tovább tudunk élni a földön (...), holott tegnap még azt hittük, hogy mindnyájan beleőrülünk a fájdalomba.”

Talán nem szükséges hangsúlyozni a háború „kényszerítő” szerepét a fényképezés tömeges elterjedésében és elterjesztésében egyaránt. Maguk a tábori újságok is sokszor foglalkoztak saját ezredfényképészeikkel, illetve egy-egy alakulat nagyszámú amatőr fényképészeivel. Ugyanakkor széles népszerűsítő hatást váltottak ki az Érdekes és Képes Újságok által meghirdetett háborús és harctéri fotópályáza-

---

¹ E modul leírásához kiemelt forrásként támaszkodtunk az alábbi kiadványra: NOVOTNY TIHAMÉR: *Első világháborús katonaemlékek*, Műsák Közművelődési Kiadó, 1987

tok is. Nem beszélve arról, a hadsegélyező hivatal által is közzétett nagyszámú fényképfelvételről, amelyet amatőr és pályadíjas munkákból válogatva össze, képes levelezőlapok formájában sokszorosítottak a hátország számára. Az igazi, a társadalomról sok mindent elmondani tudó első világháborús fotó-amatőrizmus azonban nagyrészt még ma is albumok mélyén és múzeumok fiókjaiban rejtőzködik – amennyiben már nem vált martalékaul a két világégés mit sem válogató gyehenna tüzének.

„Elmúlt idők harcainak eseményeit csak az írás őrizte meg, a mostani nagy kornak csodáiról azonban minden eddiginél tökéletesebb, pompásabb és bitelesebb bizonyítékok maradtak az utókorra. A modern háború minden eseményét megőrököítik a harctéri fotográfusok, akik – legyenek bár civilek, magas rangú tisztek avagy közlegények – akár bányászor életük veszélyeztetésével dolgoznak a harcmezőn, csak hogy a háborúnak minden mozzanatát lefényképezhessék, és ezzel megmentse a múlandóságtól.”

Az amatőrizmus nemcsak tárgyában, hanem gyakorlatában is tipikusan antropológiai jelenség, hiszen éppen tömeges méretei miatt, tehát egyszerre jól általánosítható volta és egyedi természete folytán, benne és általa mintaszerűen tükröződik vissza a történelmileg konkretizálható emberi lényeg minden, a hétköznapiakra és a mindennapokra vonatkozó mozzanata. A fotó kulturális tárgy, tehát annak szubjektív és objektív természete egyaránt nyilvánvaló.

Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az amatőr fényképezést neofolklor jelenséggént is értelmezhetjük. *„A mai folklór kutatója számára a fénykép nagyszerű példáját mutatja annak, miként hozott létre a modern technika – amelyet oly gyakran hibáztatunk népművészet hanyatlásáért – egy új alkotó és kommunikációs népművészeti nyelvet.”* Legalábbis az eszközhasználat demokratizmusa és jelen esetünkben a háború kollektív stílussteremtő erejének tekintetében.

A háborús amatőr fényképek műfaji megjelölését három fogalom, illetve három fotótörténeti kategória segítségével határozhatjuk meg. Ezek szerint a háborús fotográfia: az amatőr-amatőrizmus, az eseményfotó-felvétel és a családi fényképezés és fényképalbum kategóriák metszéspontjaként értelmezhető jelenség.

Az eseményfotó kategóriájának bevezetésével a személyen kívül álló történésre s annak rendkívüli, nem mindennapi voltára utalunk. Vagyis arra, hogy az eseményfotó a maga pillanatszerűségével, az első világháborúval most először igazán a mindennapi ember otthonába szállította a történelmet. A hétköznapi ember tehát a nagy események amatőr krónikásává szegődött.

S végül ezek a háborús fotóemléktárgyak egyben a befelé szerveződő családi fényképalbumok számára is készültek, mintegy a családtörténet részeként is sze-

repelhettek még ma is, olykor az intim családi albumok titkos dokumentumai-ként.

Tipizálás

A háborús amatőr-fotók osztályozásánál legcélravezetőbb eszköz az úgynevezett témacsoportok megalkotása volt. A fényképek válogatásánál szintén a két fő helyszínt vehetjük alapul: front és hadifogság. A fronton készült felvételeknek mondhatnánk úgy is, hogy se szeri se száma, míg a hadifogságból jóval kevesebb került haza, hiszen itt tilos volt a fényképezés, s ez 1917-ig például Oroszországban nagyjából ellenőrizhetően az volt. Ennek ellenére itt-ott készítettek – természetesen titokban – fényképfelvételeket, s ezeket az ereklyének számító fotótárgyakat kalandos úton-módon csempészték haza tulajdonosaik. Az internált-ságból, amely tulajdonképpen nem más, mint civil hadifogság, igen kevés kép került haza.

A témacsoportok

A front mint környezet. Az ember mellékes szereplője a képeknek, többnyire csak tárgyi-táji, közvetett módon van jelen. A katonafényképész figyelmét élénk izgalomban tartják a mesterséges hadikörnyezet, a horizontális drótakadályok és a vertikális megfigyelőállások konstrukciói, a lövedék-beccsapódások, a robbanások és a belövések pillanatképei, a lövészárk funkcionális építményei. Olykor irracionális valóságként ható képek születnek például a fedezékbelső tárgyi életéről. A hagyományos témakörök, mint tájkép, interiőr és építészeti fotók tehát tárgyukban – átalakulnak, sőt új tárgyi témák jelennek meg. Úgymint: romok, gépi roncsok, borzalom-felvételek (hullák) és temetők. Ezzel kapcsolatban egy ismert tömegkommunikációs törvényt megerősítő megjegyzést fűzhetünk: az a fotó, amelyik nem tud hazudni, hihetetlennek tűnik, míg az, amelyik képes erre, hihetőbb lesz a valóságnál.

Front-életképek. A bakaélet szinte minden színterét és mozzanatát felölelik és kimerítik, lepkegyűjteménnyé teszik. Megjelennek a lövészárk, a trén (hadtáp), az ebéd, a csapatbevonulás, a pihenő, az építkezés, a játék, a parancskihirdetés, a sorakozás, a mise, az őrség, a „csillaghullás” (kitüntetések), a menekülő civil lakosság stb. című felvételek.

Az „új-vizualitás” elvű képek. Ezek főleg a modern háború új technikai találmányainak látványából deriválódnak képkompozíciókká. (Csatahajó- csodák, tengeralattjárók, repülő, kötött léggömbök és zeppelinek, autók, fegyvermonstrumok.) Új vizuális élményt nyújtanak tehát e hadieszközök szerkezeti megoldásai, de már mértani felsorakozásuk, illetve elhelyezkedésük látványa is újsze-

rűen izgathatja a korabeli ember recehártyáját. Elszaporodnak a légifelvételek. Megszületnek a fétis (végzet) képek úgymint: ágyú-fétis, autó-fétis vagy egyszerűen a tárgy-fétis bemutató, például tengeri akná, heverő hajócsavarok stb.

A tisztán tájképi fotók. Különös, a háborúban szokatlan, civil szemléletű belopakodása és továbbélése annak a turista szemléletnek, amely a világháborút sajátos világ körüli utazásként éli át, fogja fel. Ritka jelenség! Kedvező beosztás és helyzet, de elsősorban háborítatlan idegrendszer szükségeltetik hozzá. Kiemelkedő példája az Alpok hegyláncait fotózó leporelló-trükk. Ennek lényege: a széles panorámát pontosan összeillesztő képsorozat.

A hadifogság képei. Csak felsorolásként: barakk- és épületfotók kívülről, belülről, a tábori színház mint díszlet és mint színészfelvételek (különös figyelmet szentelve a férfiak női szerepeire), hadifogoly-kiállítások, tárgykészítmény-fotók, műhelyek, néprajzi értékű felvételek, emlékműfotók és fraternizálások az ellenséggel stb.

Fotótrefák. Főként pályázati munkák, ezen belül a felírtos bakatréfák, vagy mai szókapcsolattal élve: „konkrét vizuális költemények”, illetve „akciófotók” sorolandók ide. A csoportképek külön ágát képviselik. Ezeken a felvételeken a szereplők mint egy-egy kívülről jött szerzői ötlet eszközei vesznek részt.

Kódok és üzenetformák

Ha e képi üzenetek referenciáját nézzük, egyértelműen arra kell gondolnunk, hogy a felvételek mind számunkra, mind a korabeli megörökítők és megörökítettek számára fontos, szimbolikus jelesemény volt. Kettőzötten is az, hiszen a beállítás során egyszer átérték önmaguk jeleseménnyé válását, másodsor pedig saját csoportképüknek mint kész felvételnek, kész képnek a jeleseménnyé válását.

A háborús csoportképek egy különös fajtáját képezik a fotográfozásnak. Egyszerre kollektív és individuális jelesemények lévén, bennük pontosan körülhatárolható, jól rekonstruálható társadalmi-kulturális viselkedésnormákat, interakciós szokásokat figyelhetünk meg. A csoportkép az első világháborús képek talán az egyetlen egyértelműen sajátos formai stílusjegyeket is magán hordozó műfaja volt. A más egyéb műfajokat képviselő háborús amatőr felvételek tízezeinek tehát nem volt igazán formai közös nevezője. Egyéni teljesítmények, egyéni stílusok ezrei léteztek – hacsak azt a közös tárgy- és téma-platformot, amely viszont jól jellemezhetően osztályozható, nem tekintjük az első világháborús fotóstílus alapjának.

A szóban forgó csoportképek a háborús események fordulatai szerint maguk is változtatták alakzatukat. A fronton, illetve a tartalékban készült beállított képek

formai jegyei nagyjából azonosak; általában soros-sávós elrendezésű, egynemű, bizakodó és öntudatos emberi tömörülésekkel találkozhatunk rajtuk. Alul szembefordulva fekvő, majd ülő, térdelő, felül álló, illetve csak álló, rendszerint egy képzeletbeli függőleges tengely mentén elhelyezkedő szimmetrikus sorokat láthatunk. Ugyanakkor a sokszor színpadias beállítású csoportfelvételek százain felfedezhetjük a különféle mesterségjeleket. A katonakovácsok például önmagukat jelképezendő, sajátos módon használják a patkót, a harapófogót, a kalapácsot, a biciklis alakulatok természetesen kerékpárok rendezett átlós sorával, a gépesített alakulatok bakái sapkáikra erősített motoros szemüvegekkel, a tüzérek pedig a helyszínre vontatott ágyúik szembefordításával teszik meg ugyanezt.

A fronthelyszínen készült spontán csoportképek elrendeződéseiben pedig még mindig felfedezhetjük a szabályosságra, arányosságra, szimmetriára törő hagyományok ösztönös megnyilvánulási formáit. Ám lehet, hogy a csoportképek ily módon beállított és reflexszerűen beálló alakzatai sokkal inkább csak háborús csoportképek, semmint gondolnánk!...

A frontbarátkozás-csoportképek szerkezete a még mindig szabályos formák szimmetriáitól egyre inkább elszabadulva eljut az óvatos „szembekötődő” keresztül – ahol a fényképezőgép elé vezetett ellenfél még kiszolgáltatott személy – egészen a forradalmi hevületű önkéntes alapon szerveződő, izzó halmaz-tömörülésekig.

A hadifogság csoportképei ezzel szemben belekényszerülnek a sokszor szó szerinti linearitásba. Ahol gyakran egyetlen vízszintes sor sötét sávok közé szorított szalagképe kerül a hazaküldendő levelezőlapok képernyőire. Ahonnan égő szemű, kétségek közt gyötrődő, elbizonytalanodott lelketű fogolybemondók merednek ránk kérdőjel tekintetükkel, s mondják szomorú, néma üzenetüket.

A hadifogsági felvételeket leszámítva, a csoportképek leggyakrabban előforduló alakú tömörülése a következők: téglalap, trapéz, piramis, és ezeken belül a vízszintes sor-elrendeződésekbe foglalhatók.

Az első világháborús csoportképeken ugyanakkor különös kézjegyeket is találhatunk: „X”-szel vagy arab számmal jelölt fejeket, alakokat, s a hátoldalon e jelölések verbális magyarázatát, kiegészítését. Gyakran magán a vizuális oldalon is kisebb szöveges utalásokkal körítik ezeket a fényképeket.

Új variációkat jelentenek a fotótrefák, korabeli nyelven többek között a ródlízásnak elnevezett „V” és fordított „^”, illetve a függőleges „I” sor-elrendeződései. Ezekben az esetekben a csoport valószínűleg szolgai hordozói, végrehajtói egy-egy fényképész trefamester verbálisan működő fantáziájának ötleteinek. Példaként említhetők a következő üzenetek: „Sose halunk meg!” (bakancsok talpára írva), „Éljen a király!” és „Éljen a béke!” című képek papírból kivágott és papír-

kártyára írt verbális közleményei. Az ilyen és ehhez hasonló fényképészötletek valószínűleg sokat merítettek a képes levelezőlapok és a vásári fotográfia hasonló törekvéseiből.

A balul sikerült háborús fotótréfákhoz sorolandó még a következő morbid játékosággal „átemberiesített” harcászati eszközök segítségével végrehajtott fotóötletek: háborús karácsonyfa miniatűr hadigép-díszekkel, illetve meglovagolt, embertöltetű 42-es ágyú avagy az ágyúkerék küllői közül kikandikáló tizenkét bakafej is. Természetesen a balul sikerült tréfa másik végleteként a mesterkéltnél dráma jelenik meg, mint azokon a háborús karácsonyfa felvételeken, amelyeken az ünnepi fákat fel nem robbant ellenséges gránáthüvelyekre helyezték és kapták lencsevégre a korabeli drámacsináló kompozitőrök.

A csoportképeken kívüli háborús amatőr fényképészeti műfajok legfőbb jellemzője a pillanatszerűség. Ez a mozgékony tulajdonság választja el őket a hadsegélyező hivatal által propagált, mesterkéltnél, életképszerűen megkomponált életképtelen felvételeitől. Az első világháborús amatőr fotók tehát leginkább pillanatszerűen választottak témát, és ösztönösen komponáltak. Leggyakoribb kompozíciós eljárásaik közé tartoztak: az átlós (a menetalakulat, a vasút például rendszerint perspektivikus, átlós irányban metszi a képsíkot), a vízszintes és függőleges tengelyű kompozíciók mint alapvető képfelosztási segédeszközök.

2. Válogatott amatőr felvételek, elemzési szempontok, kérdéssorok

Forráselemzéshez az alábbi fotókat mutatjuk be:

Éljen a király!

Pihenő a töltött csokoládékon, 28-as lövedékek, olasz harctér

Kerékpáros honvédek

Harctéri csoportkép

Frontbarátkozás (bekötött szemmel), 1917 február urán

Orosz és magyar katonák együtt napoznak

Fegyvernagyítás a Trotus völgyében

Hadifoglyok Krasznaja-Rjecska, tisztitábor

A csoportképek avagy az első világháború búcsúcédulái. Néhány erre módot találó menetalakulatnál szokássá vált a tartalékban állomásozó katonák tisztikaráról és legénységéről a harctérre indulás előtt, illetve egy-egy ütközet után fényképeket készíteni, s a sokszorosított felvételeket az alakulat özvegy- és árvaalapjának javára kiárúsítani. Talán öntudatlan S.O.S. jelzések voltak ezek a jövő múlt ideje számára, előre exponált önhely-kijelölési aktusok, a túlélő kép morbiditásával búcsúzó emberi üzenetek.

E fényképek tüzetesebb leírásához a következő táblázat nyújthat példát és adhat segítséget. Ennek témája: A harctéri csoportfényképezés tényezői.

			RÉSZTVEVŐK	KÖRNYEZET	TÉMA	AZ ÜZENET FORMÁJA	KÓD
ELTERVEZÉS			katonák	fronthelysín, tartalék/pihenő	csoportkép	személyes kép, "vizitportré", album, tábló, fali kép, újságkép, képes levelezőlap stb.	társadalomlag előnyben részesített (preferált) jelek és jelzőkódok
FÉNYKÉPEZÉSI INTERAKCIÓJA	Gép előtti személyek		törzstisztek, századok, oszállyok stb. (a fényképezettek)	épületháttér, természetes környezet (pl. dombbát) kiválasztása, azután a gépre koncentrálnak	számukra a téma önmagukat jeleníti egy különleges élet-helyzetben	főleg nem verbális kommunikáció és koncentráció a születendő kép érdekében	individuiális, csoport- és környezetkódok
	Gép mögötti fényképész		amatőr, katona vagy ezredfényképész (a fényképező)	mintha nem is létezne (a fényképész nem látja, a fényképezettek nem akarják tudomásul venni a környezetet), a fényképezettek koncentrálnak inkább	a fényképész számára a téma cél tárgyként létezik	verbális és nem verbális utasítások a születendő kép érdekében	a fényképész elvárásait adottságai, tudatossága s egyéb fizikai és szellemi tulajdonságai
KIDOLGOZÁS			fényképezők és fényképezettek kölcsönös korrekciós mechanizmusa, eligazító, jelkijelző, dolgozó érintkezése	a környezet adott, belőle sem elvenni, sem hozzáadni nem kell semmit	spontán vagy tudatos megnyilvánulások	az előírás, nagyítás, sokszorozás során alakul ki	a helyszínen vagy a hadtáptertületen
KIVÁLASZTÁS			teljes létszámra törekvés: senki se hiányozzon!	mint háttér-díszlet vagy mint 'színpad'	ütközlet előtt vagy utána	a fényképpel vagy közös megbeszélés útján születik meg	az ösztönösen vagy tudatosan alkalmazott viselkedés-, díszlet-, tárgyszerek stb. értékelése, szembesítés önmaguk tárgygya minőségével
BEMUTATÁS			egymásnak, a családnak, a nagyközönségnek, a haza számára	melles, elhanyagolható vagy dokumentálandó (pl. az itt és itt lefolyt harcok emlékére) illetve tilos a dokumentálás	egymásnak, a családnak, a nagyközönségnek, a haza számára	személyes kép, "vizitportré", album, tábló, fali kép, újságkép ("hősök arcképcsarnoka"), képes levelezőlap, notesz, keret, hímzés	szöveges közleménnyel vagy nem verbális jellel ellátva

Kérdőssor: Értelmezési keret történeti fotográfiák elemzéséhez		
Leírás: Pontosan írd le amit látsz, most még ne próbáld kitalálni, hogy pontosan mikor, hol és miről készült a felvétel. Például: Kezdd el átgondolni a következőket ! ▪ Írd le a képen látható embereket, tevékenységüket és/vagy azokat a tárgyakat, amik a képen láthatók ! ▪ Hogyan vannak a személyek és/vagy a tárgyak csoportosítva a felvételen ? ▪ Írd le, mi látható a háttérben, az előtérben, a kép közepén, a kép jobb és bal oldalán !		
Értelmezés, interpretáció	Bizonyítás Honnan tudjuk?	Mennyire vagy biztos véleményedben?
Mit gondolsz, mi történik ezen a felvételen? Kik láthatók/vagy mik láthatók a felvételen? Körülbelül mikor készülhetett a kép (év, korszak, esemény)? Milyen évszakban készülhetett a felvétel? Spontán készült a kép vagy valaki pózolt a kamera előtt a beállítás instrukcióit követve?		

II. MAGYAR SZOCIOFOTOGRÁFIA A HARMINCAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

Az alábbiakban Cserépfalvi Imre kiadója által 1937-ben „Tiborc” címen megjelent szociofotográfiai albumból válogatunk. A kötet Kálmán Kata „írott képeit” közli Móricz Zsigmond előszavával, Boldizsár Iván képmagyarázataival, hűen tükrözve a magyar falukutató mozgalom egyik legnívósabb szociográfiai műhelye, a „Szolgálat és Írás Munkatársaság” tevékenységét, amely a Magyarország Felfedezése című legendás társadalomtörténeti és szociográfiai sorozat elindítója is volt. E műhelyhez tartozott a kötet szerzőin kívül Szabó Zoltán, Kovács Imre és Illyés Gyula is. A kötet előszavát és a kiválasztott, magyarázó szövegekkel illusztrált képeket a két világháború között magyar társadalomtörténet feldolgozásához ajánljuk.

Forráselemzés

TIBORC - ELŐSZÓ

írta: Móricz Zsigmond

Most, hogy a Kálmán Kata megdöbbenő albumát nézem, ráeszmélek, hogy én is egész életemben Tiborcot kerestem.

Nekem Tiborc nem kisebb s nem érdektelenebb figura, mint Bánk bán. Ellenkezőleg. Már a Katona világában, egész ifjúkoromban is, jobban hatott rám Tiborc, aki sorstársainak tömegéért szót emel, mint Bánk, aki „bánki sértődöttségében”, vagyis egyéni érdekeinek sérelmében, szem elől veszíti a kötelességet és az országos szempontokat. Tiborc oly szegény ember, hogy nem is tud s nem is, mer saját magáról beszélni, ő a tömeg szenvedésében sokszorozza meg magát: Bánk oly nagyúr, hogy sértett hiúságában teljesen elveszti a közélettel való kapcsolatát, kizárólag egyénné válik. Tiborc csak szolgál, Bánk csak uraskodik. Tiborc lesújtva rimáncodik és sír, Bánk göggyében kész kiirtani a világot királynéstul együtt. Tiborc porrá válik, láthatatlanná lesz alázatosságában, holott az emberiség sorsát képviseli, mint elnyomott, – Bánk villámcsapássá sűrűsödik és lesújt, holott individuális magánügy hordozója. Tiborból árad a tömeg jajgató panasza s tehetetlen, – Bánk saját dühe indoklására Tiborc érveit lopja el, mikor ölni

viszi vére. Mikor jogtalan indulatkitörését indokolni kénytelen: a szegény pór szavai donganak fülében s odamenekül oltalomért a nincstelenek filozófiájához.

Ez a Tiborc nyilvánvalóan nem a II. Endre korának gyermeke, hanem a Katona Józseféné. De nem Kecskemét ennek a Tiborcnak szülőföldje, hanem a francia forradalom.

Ez a Tiborc az európai szociális látás látomása, a gondolatszabadság delíriumában. Bánk bán jobbágya még csak szenvedte az éhezést, a fáradságokat, a hideget, meleget, a vérvesztést és a lenézést: csak hatszáz év múlva jut el oda, hogy kifejezést tud adni érzéseiről. De ezt a kifejezést sem az ő Tiborc jobbágyi ivadéka adja ki, hanem az irodalom, mely szót kölcsönöz a megszáradott nyelvű póri szájba.

Az ember az az állat, mely a legtöbb nélkülözést bírja el. A Tiborcok élete egy betegség; egy szenvedés-sorozat: életük folyamata maga a szenvedés.

Bárki, ha a tiborci sorson felüli életben létezik, zuhanjon csak egy nap tiborci állapotba, nem is az örök és őszöket is elborító osztályrészbe, csak pillanatnyi állapotukba, – oly, minden idegerőt felülmúló helyzetben találja magát, melynek megalázottságát elviselni, mint legtűrőbb állatfaj is csak akkor bírja, ha a sors mégis legalább időt ad a fokozatos hozzáedződéshez.

Mert azt nem lehet mondani, hogy lehetetlen, a tiborci mélységben élni: a tiborcok ott élnek, sőt tengerfenéki szintelenségben s laposranyomottan még vigadozni is tudnak. S valóban a Bánkok is túléltek erkölcsi halálukat, sőt a történelem tanúsága, hogy királynégyilkolás után újra nádorok lesznek.

Az ember tehát roppant képes arra, hogy a társadalmi élet legszélsőségesebb zónáiban egyformán át tudja élni az életét.

Romantikus kor lángoló lélekkel zúdult fel a népnymor felfedezésére. Reális kutatás megtanít rá, hogy az egész dolog felmutatható okokból előállott betegség. Tehát nem kell lángolva őrjöngeni miatta, csak okosan, szakszerűen megszüntetni az okokkal az okozatot. Az individuális életszemlélet nem tudott mást csinálni, mint felkutatni az egyénekben létező állapotot: a kollektív államépítések ki fogják termelni a rendszereket és berendezéseket, hogyan kell kiküszöbölni, vagy legalább átalakítani, a téves alappillérekre rakódott társadalmi rétegződést, s hogyan kell újfajta, tisztán szellemi osztályozást hozni létre.

Kálmán Kata albuma cédulakatalógus, a nehéz testi munkában s az ezzel járó gyermeteg csökevényességben, így testileg, lelkileg sivár összeroppantottságban élő magyarság típusairól.

Fotódokumentálás.

Így van. Így található fel természetben a magyar.

Fotópropaganda.

Ennek azonban nem kell így maradni és nem is fog.

Sajnos, a legjobb lencse sem tud a már elrontott régre új fényt hinteni: majd a jövő Kálmán Katája lefényképezi a boldogabb, okosabb és szebb jövő magyarját.

Leányfalu, 1937 március. 25.

FOTOGRÁFIÁK ÉS KÉPLEÍRÁSOK:

KOCSIS ANTAL, 68 éves törpebirtokos, Szany, Sopron megye.

Vidámabb, derűsebb, biztatóbb, mondjuk így: dunántúlibb. Szeme összehúzottságában, bajusza bölcs ívében, feje tartózkodó tartásában van valami napkeleti. A budai meg a győri basák öreg levélírói lehettek ilyenek. Vidámságukat bajszuk mögé rejtették, az igazhitűek csak a sokszögű, kétszer ívelt orrot látták és a tudást, meg az öregséget tisztelték szokatlan méreteiben és még szokatlanabb oldalredőiben.

Bőrén a ráncok inkább a kor nyomai, mint a kíné. Talán negyedórával sem dolgozik kevesebbet évente, mint az útéptető, de a magáén dolgozik.

Négy kicsi holdjának szolgája, de a maga ura! Hadd mondja el életét ő maga, ahogy nekünk leírta:

„Azt értettem becses soraiból, hogy óhajtanám életem történetét. Hát bizony én gyermekkoromba nem nagy kényelembe részesültem, de akkor parasztyerekek egy sem, mert akkor még sokkal nagyobb szükség volt, mint most mind az étkezés, mind a ruházat szempontjából, mert az én gyermekkoromba a kalács sem volt olyan fehér, mint máma a kenyér, mert akkor, aki búzakenyeret evett, az már feltűnő volt, csak rozsos, árpás, vagy kukoricás. A ruházattal szintén úgy vagyunk, mert máma már hétköznapi is külön ruhába jár a fiatalság, mint valamikor ünnepen. Mikor legény lettem, igaz szerettem a táncmulatságot, amint még máma is örvendek úgy farsang végével, három napig is elmulattunk, de csak szegényesen, pálinkával, mert borra nem futotta, meg nem cigánybanda, hanem csak egy dudás, amit máma már csak hírből lehet hallani. Később megnősültem, elcsaládosultam, később a vasútra jártam, mint pályamunkás nyolc évig. Aztán Amerikába is voltam, de csak két évig, mert a honvágy hazahozott. Mikor hazajöttem, kitört a háború, besoroztak katonának és be is köllött rukkolni, öregségemre katona köllött lenni. Most pedig a gyöngyösbokréta tagja vagyok, én adtam elő a mai korba a régi magyar dús táncot Pesten a Nemzeti Színházba, később meg a városiba”.

GYURIÁN VINCE, 11 éves tanuló,
Badacsonytördemic, Veszprém megye.

Ez a világ legöregebb gyereke. Az éppen megtalált dalai láma lehet tán öregebb, ha igaz, hogy évezredek öltenek benne testet. De a dalai lámácskák, vastag aranybársony köntösükben mind nevetnek a fényképen. Ennek a magyar gyermeknek a szeme olyan öreg, mint a szén. És olyan szomorú, hogy aki látja, egész nap vele szomorkodik. Talán az bánt a legjobban, hogy annyi mindent tud. Mert mindent tud, de semmit sem ért és semmit sem bocsáthat meg. Éjszakákat sír át. Csöndben persze, mert őt kistestvérével alszik egy szobában s ő a családfő.

„Édesapa kővágó volt a bazaltbányában”, mondja; „1932-ben megütötte a kő és meghalt. Félárvára maradtunk mind, bizony szegények vagyunk. Havi hatvanhat nyugdíjat kapunk, kevés az hét embernek kérem” teszi hozzá szakszerűen. Nyári ismerősöknek, kirándulóknak, legszívesebben nőknek levelet ír: „Nagyon szépen megkérném ömértóságát, Édesanyám részire volna egy kis viselt ruha meg cipő, ruházkodni nem tudunk. Ebédre is mindig csak krumplit eszünk, alig várjuk a vasárnapot, hogy főzelék legyen. Kérésemet megismételve maradtam kézcsókkal egy szegény fiú.

Gyurián Vince, V. Osztály.”

Esténként segít édesanyjának elszámolni. Körülöttük ijedten ülnek szuszognak a kicsinyek és jobban félnek Vincétől, mint régen az apjuktól. Jobban és másként. Csak gyerek félhet így nagyobb gyerektől, ha megszimatozza, hogy más, mint ő és a felnőttek titkainak tudója. A fiú megérzi ezt a félelmet és elhúzódik a gyerekektől. Nemcsak testvéreitől, a többiektől is mind. Nem játszik, nem verekszik. Egy napon rémülten veszi észre, hogy feje sokkal nagyobb a többiekénél. Ettől kezdve nehéznek érzi és sokszor lehorgasztja. Bőre fehér marad, sokat ül a szobában és mindent elolvas. Felnőtt vagyok már, vigasztalja magát, ha a többiek boldog visongását hallja. De szomorúsága a gyermekeké és a szelíd állatoké. Pilóta szeretne lenni.

VARGA LACI, 4 éves, Budapest.

Úgy harap a szép karéj kenyérbe, mintha attól félne, hogy meg kell osztania valakivel. Gyerek mindig éhes, de ez a kisfiú úgy éhes, mint a felnőtt. Nem enni akar, hanem gyorsan bele nyomni valamit a gyomrába. Tusfekete, ijesztő szeme, amely kese hajához képest valóságos túlzás, harapás közben akkorára nyílik, mint a szája és kiül rajta valami, amit felnőtt már nem tud néven nevezni; csak egy szó illik rá, nem annyira értelme, inkább hangzása szerint: iszonyat. Szemével az evés védekező mozdulatait végzi: esdekelve néz körül, hogy ne bántsák. Az ételeket nem ízük, hanem nagyságuk és sűrűségük szerint különbözteti meg. A kenyeret nem-

csak azért tartja, hogy le ne essék, hanem húzza is magafelé, hogy el ne szaladjon. Apja alkalmi munkás, ami hatósági fordítása a munkanélküli szónak. Öten: két szülő és három gyerek, összesen két ebédet és két adag tejet kaptak az ínségkonyháról. Egy faskamrából átalakított széllelbélelt „lakásban” éltek. Még ezért is húsz pengőt kellett fizetniük havonta. Volt hónap, amikor az apa a felét se kereste meg. Kilakoltatták őket, három hétig tanyáztak egy üres telken a szabad ég alatt. A nehezen szerzett új lakásban egy elmulasztott házbért még elnéztek, de a másodiknál újra kitették őket. Késő ősz volt, a nyirkos hideg bebújt a gyerekek takarói alá, az eső arcukat csapdosta. Laci meghűlt és meghalt.

Ő a legfiatalabb ebben a könyvben és az egyetlen, akinek nekrológia ez a néhány sor.

NAPSZÁMOS FELESÉGE, 44 éves, Budapest.

Ez az, akire félreérthetetlen hangsúllyal mondják: proli-asszony. Fényképe alapján tökéletes szociológiai tanulmányt lehetne írni az agyonzsúfolt nagyvárosi lakásokban élő, kiábrándult, bizalmatlan, mindig – és érthetően – ingerült proletárasszonyról. Amit tudok róla, halkán mondom el, mert félek, hogy rámkibál.

Férje napszámos egy kis gyárban. Nem szakmunkás: rosszul keres. Az asszony közbeszól... Előszobás, konyhás egyszobás lakást bérelt, hogy ágyrajárókat tarthasson. Konyháját albérletbe adta, ő maga az előszobában főz. A négy méter széles, öt méter hosszú szobában három ágy van és egy dívány. Két ágyban alszik

ő a férjével és három gyerekével. A harmadik ágyban két fiatal munkás alszik, ott ismerték meg egymást, az első éjszaka, amikor egy paplan alá bújtak. A díványt egy szoptatós anya bérlé a táppénzéből. A fiatal munkások fejenként és havonként 22 pengőt fizetnek. Ezért az összegért némi utánjárással már szobát vagy legalább is külön ágyat kaphatnának. A szoptatós asszony ágybére még valamivel több is, mert „az megnyomja a sezlont, meg a kicsi lecsinálja”. A konyha albérelője havi húsz pengőt fizet. Összjövedelme az albérlelőktől körülbelül nyolcvanöt pengő. Ő az egész lakásért negyvenötöt fizet. Keres tehát negyven pengőt, ebből még lemegy a villanyfogyasztás ára, fűteni nem szoktak, kályha a szobába be sem férne.

Tizenegy gyereket hozott a világra, hat meghalt.

GYÁRI MUNKÁS, Budapest.

A sok ráncos arc után az első, amelyen a homlok ráncai a legsűrűbbek. Ez már a város. A bőrt furcsa lepedékkal vonja be, a homlokot összegyűri. Gond és gondolat redőit már nem lehet különválasztani. A fej kissé darabos, de a száj finom, olyan, mint egy akaratos asszonyé. Ez a kettősség aztán kedves fiús jelleget ad, csak a homlokot le kell takarni. Egy-egy pillanatra, diákra emlékeztet, aki szívesebben rúgja a labdát, de a leckét is megtanulja. A testi, gyári munka csak a szemre és bizalmas környékére ütötte rá bélyegét. Szemét ő is összehúzza, de mennyire másként, mint az, aki a természet messzeségébe néz! Nem a harsány napfény elől

védekezik s nem lencséjének rekeszét szűkíti, hogy a tágas táj képén az apró folatok: állatok, lenge fák, hajlott dolgozók megélesedjenek. Úgy hunyorog, mint akinek hajnali félhomályban gyorsan cérnát kell befűznie. A poros, szűkablakú munkateremben déltájt is hajnal van s délután öreg este. A sok férfilélegzet és asszonyverejték megáporodik, a szellőzetlenség mint egy nagy medve felhő ül fölöttük és szinte morog. Morog lenn a munkás is, morcos, rosszkedvű lesz és utoléri a baj, amitől a mező munkásai még mentesek az idegesség. Munkáját megnehezíti, gondjait bikává ingerli. Helyzetét tisztábban és élesebben látja, mint a mezőgazdaságiak és tudja, hogy az aránytalanságok nem természeti törvények. Mégsem lehet megagitálni, csak – és ez az igazi – meggyőzni. De amit vállalt, tartja. Nem akar barikádra rohanni, de tudja, hogy ez a világ nem az ő világa.

„Az én elvem nem az: ami a tiéd, az enyém is, hanem ez: ami az enyém, a tiéd is”, mondta egy hosszú, dialektikus beszélgetés végén. Nem is tudta, mennyire keresztényit mond.

VARGA PISTA, 6 éves tanuló, Budapest.

Szeme mondja, nem a neve, hogy testvére a kis meghalt Varga Lacinak. Csupa feketeség ez a két szem, nem is látni mást, csak puffadthalú, nagy bogarát. Talán az itta ki a szemfehérjét? Fáradtan mered a semmibe, tekintete olyan, mint a lankadt madár, egy lélegzetvétellel a lezuhanás előtt. Szája kissé félrecsúszott, mintha a sírás egy görcse nem tudott volna egészen ki-simulni. Orrcimpái is úgy nyílnak szét, mint a légszomjas zokogóé. Pedig a sírásokon már réggen túl van. Megtört gyerek. Története jellegzetes osztálytragédia.

A fáskamrás nyomorúság és a „Sipőcz-konyhás” nélkülözés ellenére szépen fejlődő, nyíltszemű, kedves gyerekeknek indult. A fáskamra a Rózsadomb egy telkén volt: a villanegyed elemi iskolájába írták. Csupa skatulyából kihúzott, frojlájos (nevelőnő), elkényeztetett „úrgyerek” volt az osztálytársa. Ruháját kicsúfolták, tízóraitlan éhségét kinevették. Szívtelen kis kölykök lehettek egyikük sem adott neki az elemőzsiájából. Később lopással vádolták, megverték és kiközösítették. Ekkor már nem használt, hogy más iskolába adták nyomott kedélyű, sötét tekintetű, embergyűlölő és gyerekkerülő kisfiú lett. A tanulásban visszaesett, minden mozdulata olyan, mint az ágy alá búvó kiskutyáé.

Kérdéssor : Értelmezési keret történeti fotográfiák elemzéséhez

Nevezd meg azokat a történeti forrásokat, amelyek segítséget jelenthetnek ahhoz, hogy elemezzük ezeket a felvételeket és ellenőrizhessük megállapításainkat!

Előzetes tanulmányaidból mi az, amit már tudsz azokról az eseményekről, amelyek a felvételek korszakára jellemzők?

III. FORRADALOM ÉS „NÉPRÁDIÓ”- 1956

A rádió történelemformáló médiummá vált a huszadik századi európai és magyar történelemben. Erre példa a Magyar Rádió és a „néprádió” ötvenes évekbeli történeti fejlődése, s az a tény, hogy a rádió az 1956-os forradalomban központi országos kommunikációs és hírforrássá, a rádióadók pedig stratégiai politikai eszközzé váltak. Az alábbi szemelvények a „néprádiót” mint személyes történeti emléket (1. *szemelvény*), a rádióadókat és az adásokat, s azok rögzítőit mint kiemelten jelentős, az eseménytörténet rekonstruálásához, a korhangulat megragadásához elsőrendűen fontos forrást (2. *szemelvény*) mutatják be. Végül Nagy Imre fontos rádióbeszédeiből válogatunk (3. *szemelvény*)

I. szemelvény

Néprádió¹ „A XX. század jellegzetes tárgyai közül én ezt választom, mert egy időben sok ember életében meghatározó szerepet játszott. Sajnos egyetlen készülék sincs a birtokomban. Budapestről nézve talán túlzásnak tetszik a néprádió kiemelése, mivel a fővárosban mindig megvoltak egy fejlettebb technikai kultúra alapjai. De a néprádió igen sok falusi emberhez vitt kultúrát és politikát egyaránt. Sokat és joggal bírálják ezért, mert „lebutított” rádióként csak a hivatalos szócsővé tett Kossuth adót sugározta, ugyanakkor ez volt a legolcsóbb és legegyszerűbb módja annak, hogy széles tömegeket kapcsoljon be az ország politikai és szellemi vérkeringésébe. A legtöbb helyen a villanyal együtt vezették be a néprádiót, amelyet jóformán csak be- és kikapcsolni lehetett. A néprádió számos elmaradott körülmények között élő család életében ablak volt a szélesebb világra. Ezért számomra mindig emlékezetes és szimbolikus tárgy marad, a féloldalasán modernizálódó XX. századi magyar társadalom jelképe.” Dr. Bayer József, egyetemi tanár

¹ Forrás: GERŐ ANDRÁS (szerk.): *A XX. század ujjenyomata*, Városháza, 2001

2. szemelvény

A FORRADALOM HANGJA²

(...) „A forradalom alanyai úgy tették történelmi tárgyá személyes cselekedeteiket, hogy a tömegkommunikáció objektíválta az eseményeket és az értékeléseket. Honnan is tudhatta volna egy munkástanács Borsod megyében, hogy mit kíván a Dunántúli Nemzeti Tanács, ha a rádió nem közvetíti kívánságait? Egy miskolci esztergályos hogyan is hangolhatta volna össze cselekedeteit egy győri tanárával, ha a rádió hullámhosszai nem létesítenek közöttük kapcsolatot? Ám e frekvenciákon nemcsak a lokális zendülés vált eggyé az országgal, de a nemzeti forradalom is a nemzetközi közvéleményben kialakított helyével. A Magyarországra akkreditált tudósítók – az írott sajtónál frissebb – rádiójelentéseket részesítették előnyben és a nyugati közvélemény értékelését is a rádiók szolgáltatták vissza a felkelő népek. A kommunista párt és a kormány október 24-től folyamatosan elrendelt utasítása – a lakosság tegye a rádiókészülékét az ablakban! – ugyanúgy fordítva sült el, mint a korábbi évek propagandafegyvere. Hiszen a munkástanácsok köré elrendeződő felkelés nemcsak a dolgozók hatalmát kérte számon a Szovjetuniótól függő Magyar Dolgozók Pártjától, de az utcai harcmodorra is a szovjet partizánok módszerét fordította a szovjet hatalom ellen. Az „első szovjetellenes liberális forradalom” koreográfiája elég élethűen jelent meg Szabó Zoltán képzeletének londoni színpadán, ha a november 3-i szereposztásról így tudósított: az egyik oldalon áll „a sztálinista pártbürokrácia, az ÁVH és a szovjet csapatok”, a másik oldalon „a szovjetellenes szovjetek (...), azoknak az oroszszovjeteknek új változatai, amelyek az orosz forradalmakban játszottak szerepet, de oroszellenesek, mert a Vörös Hadsereg megszálló és megtorló erőként működött”.(…)

„Úgy is mondhatnánk: a forradalom önismeret saját híréből keletkezett. A Nagybudapesti Munkástanács elnöke pontosan visszaemlékezett rá (Beszélő, 1983. április), hogy amikor 1956. október 29-én megalakult a Beloiannis Gyár üzemi munkástanácsa, „én délután bevitettem két rádiót, meg magnókat, hogy felvegyük a különböző rádióadásokat” (igaz, erről az ellene kibocsájtott vádirat sem felejtkezett el 1957-ben: „Rácz Sándor szívesen hallgatta a nyugati adók adásait (...), mindjárt kereste a rádión a Szabad Európa magyar nyelvű adásait”).

(...)

„A nemzet emelkedésének fokozatait Szabó Zoltán is a hazai rádióadások alapján húzza nap mint nap magasabbra, Angliában. De míg a másik rádióhallgató, Né-

---

² Forrás: in: VARGA LÁSZLÓ: *A Forradalom hangja*, Kenedi János: *Előszó*, Századvég Kiadó-Nyilvánosság Klub, 1989

meth László a kezét használja – „ideültem mint valami gépfegyver, az írógép mögé, hogy amíg bírom kattogtassam” – addig október 24. és december 28. között közel ötven alkalommal Szabó Zoltán a hangját hallatja a Szabad Európa Rádió mikrofonján át. Amelyet ha november 2-án is bekapcsolnak a számára, a hallgató – aki esetleg az Irodalmi Újság és az Új Magyarország olvasója is – összeilleszthette volna a két barát „ifjúkori álmodzásait” a szocializmus aznapi ébredéséről.

A földrajzi térben elszakadt barátok találkozását a szellemi térben nem azért érdemes ide helyezni példaképpen, mert a hazai rádióadások indították mindkettőjüket hasonló helyzetértékelésre, noha Németh László is, Szabó Zoltán is más-más távolságra helyezkedtek el a forradalom fizikai eseményeitől. Szabó Zoltán nem ismerhette még Németh Lászlónak a következő napon publikált két cikkét, Németh László viszont azt a politikai értelmezést, amelyik azon a napon szinte megegyezett az övével, sohasem hallhatta (az ugyanis 1988-ban jelent meg először, Párizsban, „Küszöbről” cím alatt, a Magyar Füzetek „*Adalékok az újabbkori magyar történelemhez*” c. sorozatában). Az egymásra rímelő két gondolatmenet sokkal inkább azért példázatos, mert mindkettő része annak a köztudatáramlásnak, amely a forradalom arculatát megformálta.”

(...)

3. szemelvény: Részletek Nagy Imre rádióbeszédeiből (1956 október 24 – november 4.)³

NAGY IMRE RÁDIÓBESZÉDE

1956. október 24.

Itt Nagy Imre beszél, mint a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke.

Budapest népe!

Közlöm, hogy mindazok, akik a további vérontás megszüntetése érdekében ma 14 óráig megszüntetik a harcot és leteszik fegyvereiket, mentesülnek a statáriális eljárás alól.

Egyúttal kijelentem, hogy minden erőnkkel megvalósítjuk az 1953. júniusi kormányprogram elvi alapján, úgy, ahogy azt annak idején a Parlamentben kifejtet-

---

³ <http://www.rev.hu/sulinet56/online> , az 56-os Intézet interaktív történelmi portálja

tem, országunk következetes demokratizálását, a párt, állami és politikai és gazdasági élet minden területén. Kövessék felhívásunkat, szüntessék be a harcot, biztosítsák a rend és nyugalom helyreállítását népünk, országunk jövője érdekében. Térjenek vissza a békés alkotómunkához.

Magyarok, elvtársak, barátaim!

Felelősségteljes percekben szólok hozzátok! Mint tudjátok, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége és az Elnöki Tanács bizalmából mint a Minisztertanács elnöke átvettem a kormány vezetését.

Minden lehetősége megvan annak, hogy politikai programunkat a magyar népre támaszkodva, a kommunisták vezetésével a kormány megvalósítsa. A program lényege – mint tudjátok – a magyar közélet széles körű demokratizálása, a szocializmus építésében a mi nemzeti sajátosságainknak megfelelő, magyar út megvalósítása, nagy nemzeti céljainknak, a dolgozó tömegek életkörülményeinek gyökeres megjavítása. Ahhoz azonban, hogy a munkához közös erővel, veletek együtt hozzáláthassunk, a legelső dolog a rend, a fegyelem, a nyugalom megteremtése. A békésen tüntető magyar ifjúsághoz csatlakozva ellenséges elemek félrevezettek sok jóhiszemű dolgozót, a népi demokrácia, a néphatalom ellen fordultak.

A legelső és mindenekfelett álló feladat most, hogy a helyzetet sürgősen konszolidáljuk. Utána minden kérdésben szót értünk, hiszen egyet akar a kormány és a magyar nép többsége. Nemzeti létünk iránti közös, nagy felelősségre hivatkozva szólítalak fel benneteket, minden magyar férfit, nőt, ifjút, munkásokat, parasztokat, értelmiségieket, hogy szilárdan álljatok helyt, őrizzétek meg nyugalmatokat, álljatok ellen a provokátoroknak, segítsétek helyreállítani a rendet, támogassátok rendfenntartó erőinket.

Meg kell akadályoznunk közös erővel a vérontást, nem szabad engednünk, hogy vér szennyezze be szent nemzeti programunkat.

A magyar kormány békés építőmunkára készül. A kormány el van szánva arra, hogy nem engedi letéríteni magát a demokratizálás, a magyar nép érdekeinek megfelelő, a nép széles rétegeivel megtárgyalt program megvalósításának útjáról.

Nem a bosszúállás, hanem a megbékélés politikáját akarjuk folytatni! Ezért a kormány elhatározta, hogy mindazokat, akik önként és azonnal leteszik a fegyvert, abbahagyják a harcot, nem vonja statáriális eljárás alá, mint ahogy így járt el a magukat eddig megadó csoportokkal szemben is.

Munkások! Védjétek meg a gyárakat, a gépeket! A magunk kincse ez! Az egész népnek okoz kárt az, aki rombol vagy fosztogat! Rend! Nyugalom! Fegyelem! Ez most a jelszó, ez áll mindenekelőtt!

Barátaim! Magyarok! A kormány programját hamarosan részleteiben is ki fogom fejteni, s azt a rövidesen összeülő Országgyűlés fogja megvitatni. Jövőnkőről van szó! Nemzeti létünk felemelkedésének nagy útja áll előttünk! Álljatok a kormány mögé! Biztosítsátok a békés építő-, alkotómunka folytatását, tegyétek lehetővé, hogy hazánk minden dolgozója zavartalanul munkálkodhasson családjá és maga jövőjén! Álljatok a párt mögé! Álljatok a kormány mögé! Bízgatok abban, hogy a múlt hibáin tanulva megtaláljuk a helyes utat hazánk felvirágoztatására!

(Elhangzott 1956. október 24-én 12 óra 10 perckor a rádióban. Közli: Népújság, 1956. október 25.)

(Megjelent: A forradalom hangja. Összeállította: Varga László. Budapest, 1989. 31-32. l.)

NAGY IMRE RÁDIÓBESZÉDE

1956. október 25.

Magyarország dolgozó népe!

Az elmúlt napok során hazánk tragikus eseményeket élt át. Kiszámú ellenforradalmár felbujtók népköztársaságunk rendje ellen fegyveres támadást indítottak, amelyet Budapest dolgozóinak egy része az ország helyzete felett érzett elkeseredése következtében támogatott. Ezt az elkeseredést fokozták a múlt súlyos politikai és gazdasági hibái, amelyek helyrehozatalát az ország helyzete és a nép általános óhaja feltétlenül megkövetelte.

A párt új vezetősége és az új vezetés alatt álló kormány el van szánva arra, hogy a tragikus események tanulságait a legmesszebbmenően levonja. A rend helyreállítása után rövidesen összeül az Országgyűlés. Ezen az országgyűlésen mindenre kiterjedő és megalapozott reformprogramot fogok benyújtani, amely felöleli nemzeti életünk összes fontos kérdéseit. E program megvalósítása megköveteli a kormánynak a megújuló Hazafias Népfront legszélesebb demokratikus nemzeti erők összefogása alapján való átalakítását. E program megvalósításához elengedhetetlenül szükséges a harc azonnali beszüntetése, a rend és nyugalom helyreállítása és a termelés folyamatossága.

Felhívom az ország dolgozó népét, minden igaz hazafit, hogy ezt minden erővel segítse elő.

Mint a Minisztertanács elnöke *bejelentem, hogy a magyar kormány tárgyalásokat kezdeményez a Magyar Köztársaság és a Szovjetunió közötti kapcsolatokról, többek között a Magyarországon állomásozó szovjet haderők visszavonásáról, a magyar–szovjet barátság, a proletár internacionalizmus, valamint a kommunista pártok és a szocialista országok közötti egyenjogúság és a nemzeti függetlenség alapján. Meggyőződésem, hogy az ezen az alapon felépülő magyar–szovjet viszony szilárd alapja lesz népeink őszinte, igaz barátságának, nemzeti fejlődésünknek és szocialista jövőnknek. Azoknak a szovjet csapatoknak a visszarendelése, amelyeknek a harcokba való beavatkozását szocialista rendünk létérdeke tette szükségessé, a béke és a rend helyreállításával haladéktalanul meg fog történni.*

Mindazokkal szemben, akik nem népi demokratikus rendünk megdöntése szándékával fogtak fegyvert, ha a harcot haladéktalanul beszüntetik, fegyvereiket beszolgáltatják, mindazokkal az ifjakkal, munkásokkal, honvédségi személyekkel szemben, akik ezt teszik, a kormány a kiengesztelődés és megbékélés szellemében messzemenő nagylelkűséget fog tanúsítani: velük szemben nem alkalmazzuk a statáriális eljárást.

Ugyanakkor a békét és rendet óhajtó dolgozó nép érdekében, népi demokratikus államrendünk védelmében a törvény szigorát fogjuk alkalmazni azok ellen, akik továbbra is fegyverrel támadnak, felbujtanak és fosztogatnak.

Különös gonddal óvom dolgozó népünket a felelőtlen, zavart keltő rémhírterjesztőktől, akiknek káros munkája a béke és a nyugalom helyreállításának egyik legfőbb akadálya.

Mélységes fájdalommal tölt el e tragikus napok során áldozatul esett ártatlan dolgozó emberek minden csepp kiömlött vére. Legyen vége a tragikus harcoknak és a hiábavaló vérontásnak. Magyarok! Barátaim! Elvtársaim! Induljunk meg hát a párt vezetésével népünk szebb, jobb, szocialista jövőjét építő, békés alkotómunka új útján!

(Elhangzott 1956. október 25-én 15 óra 18 perckor a rádióban. Közlinai Napló, 1956. október 26.)

(Megjelent: A forradalom hangja. Összeállította: Varga László. Budapest, 1989. 72-73. l.)

NAGY IMRE RÁDIÓBESZÉDE

1956. október 28.

Magyarország Népe!

Az elmúlt héten tragikus gyorsasággal peregetek a véres események. Az elmúlt évtized szörnyű hibáinak és bűneinek végzetes következményei tárultak elénk azokban a fájdalmas eseményekben, amelyeknek szemtanúi és résztvevői vagyunk. Ezerestendős történelmünk során a sors nem fukarkodott népünket és nemzetünket sújtó csapásokban, de ilyen megrázkódtatást hazánk talán még sohasem élt át.

A kormány elítéli azokat a nézeteket, amelyek szerint a jelenlegi hatalmas népmozgalom ellenforradalom volna.

Kétségtelen, hogy úgy, ahogy minden nagy népmegmozduláskor történni szokott, az elmúlt napokat is felhasználták kártékony elemek közönséges bűncselekmények elkövetésére. Tény az is, hogy reakciós, ellenforradalmi elemek is bekapcsolódtak, és igyekeztek az eseményeket felhasználni a népi demokratikus rendszer megdöntésére. De az is vitathatatlan, hogy ezekben a megmozdulásokban elemi erővel bontakozott ki egy nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom.

Ez a mozgalom célul tűzte ki, hogy biztosítsa nemzeti függetlenségünket, önállóságunkat és szuverenitásunkat, kibontakoztassa társadalmi, gazdasági, politikai életünk demokratizmusát, mert csak ez lehet a szocializmus alapja hazánkban.

Ezt a nagy megmozdulást az elmúlt történelmi korszak súlyos bűnei robbantották ki.

A helyzetet még súlyosabbá tette, hogy a vezetés szinte a legutóbbi időkhöz nem szánta rá magát arra, hogy végleg szakítson régi, bűnös politikájával. Főleg ez vezetett a tragikus testvérharcra, olyan sok hazafi pusztulására mindkét oldalon.

E harcok közepette megszületett a demokratikus nemzeti egység, függetlenség és szocializmus kormánya, amely a népakarat igazi kifejezőjévé fog válni. Ez a kormány szilárd elhatározása.

Az új kormány, támaszkodva a nép erejére és ellenőrzésére, abban a reményben, hogy a nép teljes bizalmát megnyeri, nyomban hozzákezd a nép jogos követeléseinek megvalósításához.

A kormány munkáját hallatlanul nehéz körülmények között kezdi el. A múlt örökségeként reánk maradt igen komoly gazdasági helyzet még súlyosabbá vált az elmúlt napok harcai következtében. Nagyon nehezek lesznek az előttünk álló hónapok is. A kormány tisztán látja munkásosztályunk, parasztságunk, értelmiségünk súlyos anyagi helyzetét. A kormány elsősorban a harcos magyar munkásosztályra kíván támaszkodni, de természetesen támaszkodni óhajt az egész dolgozó magyar népre. Széles körű program kidolgozását határoztuk el, amelynek keretében a munkásság megelégedésére rendezni kívánjuk a régi, jogos követeléseket és sérelmeket, többek között a bér- és normakérdést, a minimális bérek alsó határának és a legalacsonyabb nyugdíjaknak a felemelését, figyelembe véve a korábban eltöltött éveket, és a családi pótlék növelését.

A kormány, hogy a rendkívül súlyos lakáshelyzeten segítsen, a legmesszebbmenően támogatni fogja, hogy állami, szövetkezeti és magánkezdemenyezésből minél több lakást építsenek.

A kormány üdvözli az üzemi dolgozók kezdeményezését az üzemi demokrácia kiszélesítésére, és helyesli a munkástanácsok megalakítását.

A kormány erélyes kézzel véget vet a termelőszövetkezeti mozgalom és a tagsítások során elkövetett súlyos törvénytelenéseknek, s nagyszabású tervet dolgoz ki az elhanyagolt és fejlődésében elmaradott mezőgazdasági termelésünk fellendítésére, termelőszövetkezeti és egyéni gazdaságok termelésének felvirágoztatására, a termelési kedv helyreállítására.

A kormány bátran épít a munkás-, a paraszt- és diákifjúságra, az egyetemistákra, teret nyújt kezdeményezésüknek megtisztuló politikai közéletünkben, és rajta lesz, hogy az életbe induló fiatalok minél jobb anyagi körülmények közé kerüljenek.

A kormány felkarolja a nép kezdeményezésére létrejött új, demokratikus önkormányzati formákat, és arra fog törekedni, hogy azokat be is iktassa az államigazgatásba.

A kormány a további vérontás megszüntetése és a békés kibontakozás biztosítása érdekében elrendelte az általános azonnali tűzszünetet, utasította a fegyveres erőket, hogy csak akkor tüzeljenek, ha megtámadják őket. Ugyanakkor felhívja mindazokat, akik fegyvert fogtak, hogy tartózkodjanak minden harci cselekménytől és fegyverüket haladéktalanul szolgáltatassák be.

A rend védelmére és a közbiztonság helyreállítására haladéktalanul megalakult az új karhatalom a honvédség és a rendőrség alakulataiból, valamint a munkások és az ifjúság felfegyverzett osztagaiból.

A magyar kormány megállapodott a szovjet kormánnyal, hogy *a szovjet csapatok azonnal megkezdik kivonulásukat Budapestről*, s az új karhatalom megalakulásával egyidejűleg elhagyják a város területét. A magyar kormány tárgyalásokat kezdeményez a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió közötti kapcsolatokról, többek között a Magyarországon állomásozó szovjet haderő visszavonásáról, a magyar–szovjet barátság szellemében, a szocialista országok közötti egyenjogúság és nemzeti függetlenség alapján. A rend helyreállítása után egységes új államrendőrséget szervezünk, és az államvédelmi hatóságot megszüntetjük.

Senkinek semmiféle bántódása nem eshet amiatt, hogy a fegyveres harcokban részt vett.

A kormány javaslatot terjeszt az Országgyűlés elé, hogy az ország címere ismét a *Kossuth-címer* legyen, s hogy *március 15-ét* ismét ünneppé nyilvánítsák.

Magyarország Népe!

A keserűség és a harc óráiban az ember hajlamos arra, hogy az elmúlt 12 esztendőnek csak a sötét oldalait lássa, de ne engedjük tisztánlátásunkat elhomályosítani. Ennek a 12 esztendőnek vannak történelmi jelentőségű, maradandó, eltörölhetetlen eredményei, amelyeket ti, magyar munkások, parasztok, értelmiségiek, a Magyar Dolgozók Pártjának vezetésével kemény és áldozatos munkáttal hoztatok létre. Megújhódó népköztársaságunk számít arra az erőre és önfeláldozásra, amelyet ti az alkotómunkában megmutattatok és amely hazánk jobb jövőjének legfőbb biztosítéka.

(Elhangzott 1956. október 28-án 17 óra 25 perckor a rádióban. Megjelent: *Dunántúli Napló*, 1956. október 29.)

(Megjelent: *Egy népfelkelés dokumentumaiból*, 1956. Vál.: Korányi G. Tamás. Budapest, 1989. 68–69. l.)

NAGY IMRE BESZÉDE

(az egypártrendszer megszüntetéséről)

1956. október 30.

Magyarország dolgozó népe, munkások, parasztok, értelmiségiek!

A hazánkban mind szélesebben kibontakozó forradalom, a demokratikus erők hatalmas megmozdulása válaszút elé állította hazánkat. A nemzeti kormány az MDP elnökségével egyetértésben a nemzet életében sorsdöntő elhatározásra jutott, amelyet a következőkben kívánok Magyarország dolgozó népével tudatni.

Az ország életének további demokratizálása érdekében az egypártrendszer megszüntetésével a kormányzást az 1945-ben újjászületett koalíciós pártok demokratikus együttműködésének alapjaira helyezi. Ennek megfelelően a nemzeti kormányon belül szűkebb kabinetet létesít, amelynek tagjai: Nagy Imre, Tildy Zoltán, Kovács Béla, Erdei Ferenc, Kádár János, Losonczy Géza és a szociáldemokrata párt által kijelölt személyiség.

A kormány előterjesztést tesz a népköztársaság Elnöki Tanácsának Kádár János és Losonczy Géza államminiszterré való megválasztására.

A nemzeti kormány felhívja a szovjet csapatok parancsnokságát, hogy azonnal kezdje meg a szovjet csapatok kivonását Budapest területéről. Egyidejűleg a nemzeti kormány közli az ország népével, hogy a szovjet csapatoknak az ország területéről való kivonására haladéktalanul megkezdje a tárgyalásokat a Szovjetunió kormányával.

A nemzeti kormány nevében bejelentem, hogy a forradalom által létrehozott demokratikus helyi önkormányzati szerveket a nemzeti kormány elismeri, rájuk támaszkodik és támogatásukat kéri.

Magyar testvéreim, hazafiak! Hazánk hű polgárai! Órizzétek meg a forradalom vívmányait, minden erővel biztosítsátok a rendet, állítsátok helyre a nyugalmat! Ne folyjon testvérvér hazánkban! Vegyétek elejét minden rendzavarásnak, minden rendelkezésre álló erővel biztosítsátok az élet- és vagyonbiztonságot.

Magyar testvéreim, munkások, parasztok! Sorsdöntő elhatározásunkban álljatok a nemzeti kormány mellé!

Éljen a szabad, demokratikus, független Magyarország!

(Elhangzott 1956. október 30-án 14 óra 30 perckor a rádióban. Megjelent: Igazság, 1956. október 31.)

NAGY IMRE RÁDIÓSZÓZATA

1956. november 4.

Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke. Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt.

Csapataink harcban állnak! A kormány a helyén van. Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével.

(Nagy Imre utolsó rádióüzenetét 1956. november 4-én reggel 5 óra 20 perctől sugározta a Parlamentben berendezett stúdióból a Szabad Kossuth Rádió.)

(Megjelent: Egy népfelkelés dokumentumaiból, 1956. Vál.: Korányi G. Tamás. Budapest)

Néhány ajánlott kérdés órai feldolgozásra:

- Mi volt a „néprádió” szerepe az ötvenes évek magyar társadalom és politikatörténetében?
- Mennyire hatott a közvélemény a politikára, s hogyan befolyásolta a politika a médiát?
- Miért vált a Magyar Rádió stratégiaiilag fontos intézménnyé, s mi indokolta azt, hogy az első fegyveres konfliktus éppen a Magyar Rádió székházánál robbant ki 1956 október 23-án?
- Milyen formában terjedtek a hírek a forradalom napjaiban, melyek voltak a meghatározó médiumok?
- Létezett-e más rádiós forrás a Magyar Rádión kívül az országban és Európában a kortársak számára?
- Kik irányították a Magyar Rádiót, s hogyan alakult át a műsorszerkezet a forradalom napjaiban?
- Mi a jelentősége Nagy Imre rádióbeszédeinek a forradalom fejlődéstörténetében?
- Hogyan tükrözik e beszédek Nagy Imre meghatározó gondolatainak és politikai attitűdjeinek alakulását?
- Mennyiben árnyalják e beszédek az ötvenhatos eseményekről alkotott, a tankönyvekből szerzett ismereteinket?

IV. AZ ELMESÉLT HISTÓRIA A TÖRTÉNELEMÓRÁN

Az elmesélt történelem azaz az *oral history*, elsősorban az elbeszélt történeti források összegyűjtését és elemzését szolgálja. Egyre több európai országban szereshető be könnyűszerrel a történelem elbeszélt hangkazettákra rögzített, szerkesztett forrásanyaga. Számos rádió és televíziós dokumentumjáték épít az *oral history* forrásaira, ugyanakkor jó néhány egyetemi történelemtanszék specializálódik a történeti szóbeliség forrásainak rendszerezésére, ezek alapján történeti CD-ROM-ok összeállítására. Egyre növekszik a civilszervezeteknek a száma, akik szintén ilyen jellegű történeti forrásokat publikálnak egy-egy kiemelt történeti eseménnyel kapcsolatban. Annak érdekében, hogy a történeti forrásokat megfelelő módon megtanítsuk elemezni diákjainkkal, az alábbi készségek kialakítására van szükség:

- A forráskritika és interpretáció történészek által is elsajátított készségei
- A történeti források történeti kontextusba rendezési készsége előzetes történeti tudás alapján
- A különböző forráscsoportok sajátosságainak megfelelő forráskritika lehetséges ellenőrzése
- Azoknak a folyamatoknak az értelmezése, amelyek eredményeként az adott történeti forrás létrejött

Mivel a szóbeli források a XX. század történetére vonatkozóan (elsősorban az utóbbi négy évtizedben) hihetetlenül megsokasodtak és tömegesen elérhetővé is váltak, nagyon fontos hogy diákjaink megértsék azokat a folyamatokat, amelyek a szóbeli történeti források rögzítését és elemzését befolyásolják, valamint, hogy azokat az értelmezési készségeket, amelyek e források felhasználását hatékonyá teszik, szintén elsajátíthassák. Nagyon sok érv szól amellett, hogy diákjaink megismerkedjenek az *oral history* módszertanának elemeivel. A legfontosabb előnyöket az alábbiakban kiemeljük. Az *oral history* módszere :

- Betekintést nyújt a diákok számára a mindennapi emberek történelmi tapasztalataiba és nézőpontjába

- Rálátást enged a közelmúlt történet helyzeteire, a száraz tankönyvi leírásokba lelket lehel, és gyakran olyan plasztikus történelmi panorámát kínál a diák számára, amelyet másodlagos források írott formában nem kínálhatnak
- Olyan embereket és társadalmi csoportokat mutat be a diákoknak, akik általában hiányoznak a hivatalos történetírásból és a történelemkönyvekből egyaránt
- Hasznos viszonyítási pontként is szolgálhat ez a forráscsoport más hagyományos történeti források elemzésekor, valamint a történészek által képviselt álláspontok értelmezésében
- Az elbeszélt történelem s azon belül kiemelten a kortárs interjúalanyok személyes visszaemlékezései a XX. századra vonatkozóan sokszor nagy segítséget jelentenek a diákok számára abban, hogy felfedezzék és alkalmazzák a történeti kontinuitás és változás kulcsfogalmait a tanulási folyamatban
- A szóbeli forrásokat felhasználó diákok számára ugyanazokat az alapelveket és kritikai eljárásokat kell végrehajtaniuk e forráscsoporttal kapcsolatban, mint a hagyományos történeti források esetében (szelekció, előítélet és elfogultságok kiemelése logikai ellentmondások és információs hiányosságok kimutatása)

A XX. század történetének feldolgozásához több és összetettebb forrásanyaggal rendelkezünk, mint bármely más megelőző történeti korral kapcsolatban. Az elérhető publikált történeti anyagok és dokumentációk az elmúlt 25 év folyamán megsokszorozódtak, sokkal több audiovizuális interaktív forrás található a piacon, ugyanakkor újságok, dokumentumgyűjtemények, a század kulcsfiguráinak hagyatéka, memoárok, naplók sokasága áll rendelkezésre. Hála az egészségügyi ellátás javulásának számosan vannak a XX. század szereplői közül, akik magas kort érnek meg, nagy öröme az elbeszélt történelem az úgynevezett *oral history* kutatójának, pedagógusának és tanulójának. Ez lehetővé teszi, hogy akár a XX. század korai szakaszáról, eseményeiről is élő beszámolót kapjunk a kortársaktól. A levéltárak és különböző archívumok hatalmas anyaggal várják az érdeklődőket, amelyek betekintést nyernek a hivatalos politikai gondolkodásmód változáiba, valamint abba is, hogy milyen szempontok alapján válogattak szinte áttekinthetetlen méretű dokumentációs gyűjteményükben az utókor számára. Az elmúlt évtizedben, különösen a közép-kelet európai államokban nőtt meg az érdeklődés a hivatalos történeti levéltárak, dokumentumtárak iránt, abból a célból, hogy a polgárok betekintést nyerhessenek az elmúlt évtizedek korábban áttekinthetetlen, megközelíthetetlen történetébe.

Forráselemzés

Az alábbiakban néhány második világháborús *oral history* interjút ajánlunk történelemórai feldolgozásra.

Második világháborús magyar hadifogoly-interjúk

FOGSÁGBA ESÉS A SZOVSZJETUNIÓBAN

1. szemelvény "Én túléltem, de a szüleim nem..."

Ezerkilencszáznegyvenhárom januárjában borzalmas körülmények között, Kondenzovo mellett magunkat megadni kényszerültünk. A partizáncsapatok összeszedték fegyvereinket, a foglyokat egybeterelték, és ezzel elkezdődött a pokol. A németeket és a tiszteket helyben, a foglyok előtt egyszerűen agyonlőtték.

A megmaradtakat a partizánok és az egyenruhások körülbelül egy hétig meneltették kegyetlenkedések közepette. Ezalatt mindenünket elszedték, sokunknak megfagyott keze, lába, az éjszakai pihenőt mindig tető nélküli házakban, istállóban vagy a szabad ég alatt töltöttük. A legyengült, járni képtelen foglyokat agyonlőtték. Jelentősen megfogyatkozva, elcsigázva értük el az erdei gyűjtőtáborot. A tetvek hemzsegték rajtunk, kitört a vérhas és a tifuszi járvány – elvitte a foglyok 95 %-át. Lágerünk neve titkos volt.

A megmaradtak a tambovi lágerbe kerültek, majd egy részüket innen is tovább szállították. Én többedmagammal Taskentben kötöttem ki, ahonnan egy idő után továbbvittek Cseljabinszkbe. Itt farönk esett a lábamra, emiatt sebesültként engedtek haza 1945 augusztusában. Én túléltem a háborút és a hadifogságot, de drága szüleimet elvitte a kaszás.

Horváth B. József – Mátraderecske

Hadifogoly Híradó (HH) 1995/10.

2. szemelvény Mi történt a doni hadifoglyokkal?

Mint kassai légvédelmi tüzér, 1942-ben kerültem ki az orosz frontra, és 1943. január 18-án estem hadifogságba... 12 napi gyaloglás és 18 napi vasúti szállítás után értük el a 150-180 kilométerre lévő tambovi gyűjtőláger! Ez idő alatt a hadifoglyok 40-50%-a meghalt vagy megőrült: nem bírta ki az embertelen körülményeket. A 30 nap alatt csak néhányszor kaptunk enni – szárított kenyeret és sózott halat -, de vizet alig...

Lágerünk egy tölgyerdőben volt. Gallyakból készültek a két végén nyitott barakkok. Fekhelyül a karvastagságú ágak szolgáltak, szalmazsák vagy pokróc nélkül...

A következő napok egyikén fürödni mentünk egy üres barakkba. Két liter vizet kaptunk fejenként. Jégcsapok lógtak a mennyezetről...

Napi 20 dkg kenyér volt a legfőbb táplálékunk... A halottak száma naponként 150-200 főt tett ki: közös sírba kerültek anélkül, hogy nyilvántartásba vették volna őket. Voltak köztük magyarok, németek, olaszok, románok.

1943. március 28-án egy csoporttal elvittek az Ural északnyugati részére, ahol még kemény tél volt. Itt is erdőben laktunk, és ugyanúgy aratott a halál, mint az előző helyen... Júniusban a Nemzetközi Vöröskereszt ellenőrzésének köszönhetően tovább szállítottak Brovszk városába, ahol mintegy ezren, valamivel jobb körülmények közé kerültünk. Felerősödésünkért a lágerparancsnokot tették felelőssé.

Ludányi Imre – Lőrinci

HH 1992/1.

3. szemelvény A túlélőket csak májusban regisztrálták!

A Dontól való visszavonulásra 1943. január 10-én kaptunk parancsot. 8 nap múlva, január 18-án estünk fogságba Minszk város környékén. Az első éjszakát hullák között, piszkban töltöttük egy hangárszerű épületben. Másnap, 19-én mintegy 10 000 főt elhajtottak. Visszamaradtunk úgy 80-an, akik fizikailag rossz állapotban voltunk. Mi temettük el a hullákat. Március közepén mi is útra keltünk. Öt nap után szerelvényünk a nyílt pályán megállt, összegyűjtötték az útközben elhunytakat és valahova elvitték. Újabb utazás, újabb temetés következett. Nyilvántartásba vétel seholt! Csak 1943 májusában kerültünk olyan lágerbe, ahol felvették személyi adatainkat, és még ujjlenyomatot is vettek.

Giczi János – Kővágóörs

HH 1992/1.

4. szemelvény Fogságba esés a Sztrij (Ukrajna) körüli harcokban

Főhadnagyként 1944 elején behívót kaptam, és bevonultam a Sopronba áthelyezett 4. honvéd gyalogezredhez. Június 20-án indultunk a frontra, 23-án érkezünk Sztrijbe. Innen továbbmentünk Sztaribochorodzsánba, ahol néhány napig tartalékban voltunk. Századunkat azonban rövidesen riasztották, és egy géppuskás század kíséretében elindultunk az orosz támadás feltartóztatására. A katonák

puskánként 40 töltényt kaptak, de lőni nem tudtak, mert az elavult mannlicher puskáink használhatatlanok voltak a berozsdásodott zárdugattyúk miatt.

Otinija térségében, Cleboika községben beérkeztünk az első vonalba. Előttünk az oroszok, és a "senki földje" az előző ütközetekből visszamaradt temetetlen hullákkal. Napokig idegesítő csend honolt, majd június 23-án hajnalban megindult az orosz támadás. Az órákig tartó tűz alatt zászlóaljunkban óriási zűrzavar keletkezett. Mindenki rohant a bunkerekbe. Aki nem jutott be, elesett. Az oroszok tűzhengere néhány óra múlva túlhaladt rajtunk. Aki életben maradt, annak a szabadsága veszett el. Még aznap 10 órakor fogságba estünk Otinijánál.

Gedai Károly – Budapest

HH 1994/6.

5. szemelvény Fogadtatásunk Sztálingrádban – 1945. június vége

Az útvonal: Focsani-Konstanca(vasúton)-Novorosszijszk(vasúton) -Krasznodar-Sztálingrád.

A vasúti szállítás után egy borzalmasan lerombolt helység állomására érkeztünk. Kitámolyogtunk a vagonból, de egyeseket le kellett emelni, majd a földre fektetni. Halvány fogalmunk sem volt arról, hol vagyunk. Egy munkás kinézetű civil haladt el csoportunk előtt, tőle érdeklődtem a helység neve iránt. Elég cifra kísérő szavakkal nyomban megkaptam a választ: – *Sztálingrád* – mondta, majd köpött egyet és a város felé mutatott. – *Látod? Még fel nem lesz építve, addig nem mentek baza. Itt fogtok megdőglenni mindannyian.* – Köpött még egyet, és továbbment...

Rövid, mintegy 15 perces menet után egy teljesen üres táborba érkeztünk, valamennyien a földre zuhantunk, annyira gyengék voltunk. Valamiféle főtt levet osztottak, utána feküdtünk tovább a földön. A latrinán nagy volt a forgalom, mert sok volt köztünk a hasmenéses. Őket egy közeli kórházba szállították...

Az első éjszakát a szabadban töltöttük. Másnap egy romos fürdőépületből kialakított körletben helyeztek el bennünket. Ez lett a kb. 1500 német és magyar hadifogoly otthona néhány évre, a 7362/1-es számon. Mindannyiunkat karanténba zártak, mert több emberen a vérhas és tifusz tünetei mutatkoztak... Jó ideig munkába menet az utcán is gyűlölt ellenségként fogadtak. Főleg a gyerekek és a fiatalok hangos fritz-fasiszt jelzőkkel illettek, és jókora tégladarabokkal dobáltak, a közelállók le is köptek bennünket. A felnőttek közül többen bottal ütlegettek.

Takács Péter – Debrecen

HH 1992/1.

6. szemelvény FOGSÁGBA ESÉS MAGYARORSZÁGON

A magyar honvéd és a hadifogság

Hadifogságból hazatérésünk után az illetékes hatóságok sokszor tették fel nekünk a kérdést: miért nem álltunk át, miért nem adtuk meg magunkat?

A válasz nagyon egyszerű: a frontra küldött magyar katona haza akart menni, lehetőleg épségben, hogy továbbra is gondoskodni tudjon a családjáról. Gondolataiban csak a hazafelé vezető út jelent meg, és nem a hadifogságon át vezető kerülő. Amíg a legkisebb reménysugár is felvillant a sikeres küzdelemre, a katona kitarzott esküje mellett, és bízott a honvédség és szövetségesei sikerében. Amikor a bekerítés, a kitörések kudarcai teljesen kilátástalan helyzetet teremtettek, a hősi halál helyett megadta magát a sorsnak.

Voltak olyan katonák, akik bedőltek a szovjet propagandának, és kényszerűség nélkül is átálltak. Ezek zöme politikai megfontolásból tette. Egy bajtársam mesélte nekem az alábbi esetet. Egyik társa magával hozta a frontra apja igazolását, ami szerint ő 1919-ben a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében szolgált, és tagja volt a Kommunista Pártnak. Bizalmasainak ezt meg is mutatta, és nem leplezte átállási szándékát, ha arra mód nyílik. Budapesti gyerek volt, aki a visszavonulás következtében közeledve a fővároshoz, le is lépett. Többé senki sem látta.

A magyar katonáról alkotott pozitív élményem hosszú frontszolgálatomon alapszik. Katonai pályafutásom alatt kétszer kerültem ki a keleti frontra. Először 1942. november 2-i behívásom után, a 41. debreceni honvéd gyalogezreddel a megszálló erőkhöz, ahonnan leszereltek, majd 6 hét múlva 1944. május 1-jén ismét bevonulva, az 1. hadsereg VI. hadtestének 11. honvéd ezredéhez. A Kárpátokba kerültem, a Tornyai-hágó-Wiszkow-Ludwighofka-Dolina szakaszra. Hadseregünk, miután Kolomea térségében vereséget szenvedett, az Árpád vonalig húzódott vissza. Itt a front megmerevedett és közel másfél hónapos állóharc alakult ki. Ekkor már az 1941 június-novemberi sikeres gyorshadtesti hadműveletek emlékeit az egyre csökkenő bizakodás váltotta fel. Románia 1944 augusztusi átállása után, magyar területre visszahúzódva, már csak elkeseredett és kilátástalan utóvéd- és halogató harcokat folytattunk.

Bajtársaink zömében azonban fel sem vetődött a megadás, az átállás, az önkéntes hadifogságba kerülés gondolata. Alakulatunk észak-magyarországi visszavonulása jól illusztrálja azt a helyzetet, aminek következménye a hadifogság lett. Ezredünk 1944 szeptembere végén Munkács előtt, a Latorca melletti Kustánfalván pihenőben volt. Délután 5 órakor támadást kaptunk, amely ezredünket néhány perc alatt széjjelszórta. Az ezred gyakorlatilag megszűnt létezni. Ekkor olyan, mindannyiunkat megrázó esemény történt, ami leleplezte a szovjetek átállásra buzdító propagandájának hazug voltát.

A 11/1. zászlóalj géppuskás rajparancsnoka, megunván a kilátástalan harcokat, rajával együtt átállásra határozta el magát. Ebben segítségére volt a hozzá besorozott ruszin katona. A 12 fős raj megadta magát. A szovjetek azonban nem tudtak mit kezdeni velük: fogolyőrzésre, róluk való gondoskodásra nem voltak berendezkedve. Hátrakísérés közben néhány géppisztolysorozattal egyszerűen kivégezték őket. Ezt a tényt akkor tudtuk meg, amikor egy sikeres ellenlökés közben megtaláltuk a holttesteket. Ez nyomós érv volt, hogy a végsőkéig kitartunk.

Miután ezredünk gyakorlatilag megsemmisült, átkerültem a 16. hadosztály páncélvadász rohamzászlóaljához, amely jóformán használhatatlan, első világháborús ócska karabélyokkal felszerelt alakulat volt. Ez azonban nem akadályozta meg a parancsnokságot, hogy bevessenek bennünket: először Kisbáriban és a Bodrog környékén, majd visszavonulások és halogató harcok után a füzerradványi Károlyi kastély almaskertjében. Innen is kiűzték bennünket. Pálházán keresztül Nyíri községbe érkeztünk, ahol végetért katonai pályafutásom, mert bekerítve, néhány százan 1944. december 17-én hadifogságba estünk. Rövid időn belül szembekerültem az első győztes szovjet katonával.

Takács Péter – Debrecen

HH 1997/3.

7. szemelvény Fogságbaesés Kárpátalján... Borzalmak Minszkig

Még tartott a háború – 1944 októberében kerültem fogságba. A szovjet katonák leszereltek bennünket, olyannyira, hogy még a fehérneműnk is elvették. Akik ellenkezni vagy netán szökni próbáltak – lelőtték. Hideg, télies időben kísérték Ungvárra. Közben hullott a nép, mint ősszel a legyek. Ungváron éppen a bankból szórták ki az orosz katonák a magyar pénzt, és taposták nagy élvezettel. Amit sikerült elérnem, felkapkodtam – kaptam is érte a puskatussal. Mégis megérte, a későbbiekben tudtam még vásárolni néhány szem krumplit, néhány eső kukoricát.

Ungvárról menet civil polgárokat is tereltek közénk. A szolyvai híd fel volt robbantva, befogtak a helyreállítására. Szállásunk a szabad ég alatt, ellátás semmi! Aki szökni próbált, kutyákkal fogatták el, és úgy húzták, mint a dögöt. Ha valaki netán megütötte a kutyát, az megmarta. Ezért féltünk a szökéstől.

Nappal dolgoztunk, éjszaka órákat ácsorogtunk a sikertelen számlálások miatt. Eső, havas eső esett ránk. Aki a drótkerítést átlépte, lelőtték. A hiányzókat a polgári lakosságból pótolták. Létszámunk mégis egyre kevesebb lett, sok volt a halottunk. A tűzrakást megengedték ugyan, de mi nem mehettünk a közelébe, melléje orosz katonák feküdtek le. Aki közülünk megközelítette őket, arra rálőttek.

Gömbfákat, rönköket kellett cipelnünk, amikor az éhség és a gyengeség miatt mozogni is alig tudtunk. Egy alkalommal – ellenőrzés során – egy tábornok kijelentette: senki sem szólhat semmit, nem lehet panasza, mert *"fronton vagyunk, akár ki is végezhettek bennünket"*...

Hatalmas, hosszú és mély gödröt ásattak velünk, fölé rakva a gömbfákat, a gallyakat és egy réteg földet. Ez lett a szállásunk. A víz becsorgott, a ruhánk megfagyott, mozgás közben valósággal belevágott a húsunkba, a kicsordult vérünk is megfagyott. Létszámunk rohamosan csökkent.

Az egyik napon több három- és öttonnás teherautó érkezett. Valósággal feldobáltak bennünket a gépjárművekre. Átmentünk az Uzsoki-hágón, miközben megcsúszás miatt többször le- és felszállítottak bennünket. Aki meghalt, az árokba dobták.

Az utazást mindössze öten éltük túl, ennyien érkeztünk meg a minszki kórházba.

Franta László – Budapest

HH 1996/6.

8. szemelvény Találkozás a bátyámmal

Mint leventét, 1944 novemberében behívtak katonai kiségitő szolgálatra a 205/3. légvédelmi üteghez Dunaföldvárra. Eleinte a konyhán dolgoztam. Amikor egy decemberi reggelen az ütegállásba vittem ki az élelmet, a falu szélén egy páncéltörő ágyút láttam, tüzelőállásban. Közelebb érve, óriási meglepetés ért, mert az ágyúnál szolgálatot teljesítő katona a bátyám volt. Igazi meglepetés és öröm volt a találkozás, mert hónapok óta semmit sem hallottam felőle.

Én azt terveztem, hogy alakulatommal nyugatra megyek. Bátyám erről lebeszélte. Mezőfalván kaptam egy civil ruhát, amibe átöltöztem. Közben egy éjjel átvonult rajtunk a front, és bátyámmal együtt orosz fogságba estünk. Másnap a falu szélén egy hosszú épület falához állították a népet, szembe a golyószórót, és elkezdődött a zabrálás.

Jó ruháinkat levettették, és kaptunk helyette nyári zsávolyruhát. Így maradtam decemberi hidegben nyári katonaruhában. Egyik napon – hideg, esős időben – elindultunk. Dunaföldvárra érve az egyik gazda, Barbora József présházába szállásoltak el. Az ott talált hordókat megcsapoltuk és a borral melegítettük magunkat. Különösen az oroszok ittak sokat, hamar be is rúgtak. Könnyen megszökhettünk volna, de hittünk az ígéretnek, hogy hamarosan ellátnak igazoló írással, és mehetünk haza. Innen Bajára, majd Temesvárra mentünk. Kegyetlen telet töltöttünk el embertelen körülmények között az itteni táborban. Hideg, éhség, betegség – vérhas, tifusz – kínozta, gyötört és ritkított bennünket. A hullákat napokig nem szállították el. 1945 tavaszán, az egyik napon, amikor este a munká-

ból hazatértünk, a lágert üresen találtuk. A foglyokat kiszállították a Szovjetunióba: bátyámat és földijeimet is!

Minket is elvittek előbb Szegedre, majd Szabadkára. Nyár közepén jártunk, amikor összetereletek bennünket, kivittek a vasútállomásra, és Voronyezsbe szállítottak.

Nagy János – Budakeszi

HH 1995/6.

Néhány feldolgozási szempont

A diákok szerepe

A diákok az interjúk alapján összegyűjtött információkat illesszék korábbi ismereteikhez, vessék össze a tankönyvben megismertekkel. A diákok számára a feladat az lehet, hogy az összegyűjtött információt az alábbiak szerint értékeljék:

- Információ érték: releváns és használható-e a begyűjtött anyag?
- Igazság: van-e előítélet vagy túlzás az összegyűjtött anyagban?
- Alátámasztják-e az elmondottak korábbi tudásunkat?
- Általánosíthatóság: az összegyűjtött anyag vajon egyedi vagy másokkal is megtörténhetett az adott korszakban?
- Kronológiai pontosság: az összegyűjtött információkat kronologikus sorrendbe kell rendezni!
- Milyen típusú személyiség az interjúalany?
- Milyen kijelentéseket tesz az interjú során? Megállapítható-e az események oka? Kérdésenként összefüggéstelen válaszokat kapunk-e az interjúalanytól, vagy összeállíthatók-e ezek egy történetté? Megpróbálja-e az interjúalany védeni, indokolni tetteit vagy más a történetben szereplő személyek döntéseit, cselekedeteit? Mennyiben tekinthetők a válaszok anekdota jellegűnek?
- Valóban komolyan veszik-e a kérdéseket a válaszadók? Feszélyezi-e őket az interjú? Mennyire játszanak tanult szerepet az interjúalanyok a kamera vagy magnó jelenlétében?
- Milyen háttér-megfontolások, előítéletek, elfogult álláspontok mutathatók ki az interjúkban?
- Van-e bármi mód, mellyel ellenőrizhetők a válaszok hitelessége?

Forráselemzési táblázat-minta:

Úgy érzem, ezek az állítások igazak és fontosak, mert:	Úgy érzem, ezek az állítások nem fontosak, mert: mert:
Úgy gondolom, hogy az alábbi állítások nem elég jellemzők, mert:	Úgy érzem, ezek az állítások nem teljesen fedik az igazságot, mert:

V. CSELÉDSORS MAGYARORSZÁGON A HORTHY-KORBAN

Ez a szemelvény a magyar nők huszadik századi történetének a munkavállaláshoz kapcsolódó fejezetéve foglalkozik. Érdekes az alábbi magyar társadalomtörténeti elemzést és néhány irodalmi szemelvényt összevetni a Ruth Tudor által szerkesztett nőtörténeti tanítási segédlettel, melyben többek között így fogalmaz: „A munka és a család világának elválasztása nagyon sok nő számára nem vált realitássá a XX. század során, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon sok nő vállalt egyre nagyobb mértékben fizetett munkát otthoni környezetben. Ezek közül kiemelkedik a gyerekfelügyelet, a háztartási munkába való besegítés, amelyek eredménye a gazdaság számára „láthatatlan marad”. Csak akkor érthetjük meg a nőkre nehezedő kettős terhet (pénzkereset valamint gondoskodás és gyermeknevelés a háztartásban), ha a nők családon belüli munkáját részletesen elemezzük. Elmondható, hogy e kettős társadalmi terhet viselő női szerepvállalás elemzése világíthat rá egyértelműen arra, hogy melyek azok a problematikus attitűdök, amelyek oly gyakran előfordulnak a női foglalkoztatással kapcsolatban. Ezek közül kiemelkedik az egyenlő munkáért egyenlő bérezés, valamint a társadalmi esélyegyenlőség kérdésköre.

A történelem liberális fejlődésére vonatkozó nézetrendszer számos európai országban táplálta azt a mítoszt, hogy a nők munkavállalási lehetőségei folyamatosan nőttek, ahogy a XX. század előre haladt. Valójában az az igazság, hogy a legtöbb preindusztriális társadalomban a nők és a férfiak egymás mellett dolgoztak és csekély volt az otthoni háztartási munka és a munkavállalás közötti különbség, az otthoni élet és a munkahelyi élet színtere szinte nem különült el egymástól. Éppen ezért nem helyes, ha a nők munkahelyi szerepvállalásában bekövetkezett változásokat a történelmi fejlődés jeleként értékeljük. Inkább azt a megközelítést tartjuk elfogadhatónak, hogy a női munkavállalás természetrajzát az iparosítás előtti és utáni történelmi korszakokkal érdemes összevetni.

Városi cselédek – ahogy a történész látja¹:

„Jellegzetesen városi foglalkozásról van szó, sőt erőteljesen fővárosi jelenség a cselédtartás korszakunkban is. Minden harmadik cseléd talált munkát magának Budapesten. S mivel szinte csak nőket alkalmaztak cselédként, a szolgálatba szerződés volt hosszú időn át a nők számára a városokban és főleg Budapesten legkönnyebben elfogadható kereső pálya. A Horthy-korban a budapesti kereső nők egynegyede, utóbb egyötöde dolgozott házicselédként, és arányukat alig múlta felül az ipari nőnépesség részesedése. A házicseléd státusnak a női foglalkoztatásban játszott nagy szerepe mellett fontos volt a városi bevándorlást generáló hatása is. A házicselédek Budapesten ugyanis szinte kizárólag, de vidéken szintűgy zömmel bevándorlókból verbuválódtak. 1930-as adatok tanúsága szerint az ország cselédségének csupán egyötöde helyezkedett el helyben (abban a helységben, ahol született), ám közel a harmada megyéjének határai között bolyongva keresett magának máshol munkát, és több mint a harmaduk (38,6 %) egyenesen más megyében kötött ki. Mindenekelőtt a Budapestre tartó cseléd-lányok növelték meg tetemes módon az utóbbiak számát, hiszen (1927-es adatok tükrében) a fővárosban szolgáló nőcselédek legalább háromötöde érkezett Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye határain túlról. A foglalkozás migráns jellegét növelte a cselédek erőteljes munkahelyi fluktuációja is, melynek eredményeként az egy adott évben pillanatnyilag alkalmazott cselédek számának a többszöröse is megfordult ebben a foglalkozásban. Összekötő kapocs volt tehát a házicseléd munka a vidék és a város, ezen belül a falu és a főváros között, hiszen a cselédek az átmenetileg, legfőljebb néhány évig űzött kereső munkájukat befejezve rendszerint visszatértek eredeti lak- és szülőhelyükre. S noha a Horthy-korban valamelyest meghosszabbodott a cselédek ezen átmeneti kereső elfoglaltsága, mindez nem változtatott a tényen, hogy a cselédkedés mindig is a nők fiatalkori életciklusára korlátozódott: a szülői családból való kiszakadással indult valamikor a 15-20. életév határai között (1930-ban a házicselédség egyharmada volt 20 évesnél fiatalabb) és a férjhez menetellel (20-30. életév között) zárult. Ezért is olyan ritka a nőcselédek között a feleség: 85 %-uk volt hajadon és mindössze 6 %-uk élt házasságban 1930-ban.”

---

¹ GYÁNI GÁBOR-KÖVÉR GYÖRGY: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Osiris, 2003

Édes Anna- „mintacseléd” a magyar irodalmi arcképcsarnokban

„Mindegyik alakomnak meg tudnám adni pontos lakcímét. Édes Anna cselédkönyvét íróasztalom fiókjában őrzöm.” (Kosztolányi Dezső)

Édes Anna cselédlány. Igénytelen, becsületes és munkaszerető. A nagybátyja – Ficsor házmester – szinte rákényszeríti, hogy az ő háziurához szegődjön. Az új helyen Víz Kornél miniszteri tanácsoséknál sok munka van és szigor. De nem a tennivalók riasztják Annát, hanem a légkör. Mindazonáltal marad. Anna tragédiája az, hogy a benne élő paraszti alázat miatt nem mer önálló lépéseket tenni saját élete alakítására. Vízyné unokaöccse – Patikárius János – elcsábítja a lányt, majd otthagyja. Utóbb egy özvegy kémenyseprő jelentkezik kérőként s Anna tán hajlana is, asszonya azonban visszatartja ideális cselédjét.

Anna tisztasága és önérzete nem engedi, hogy sérelmein túltegye magát: megöli gazdáját.

A mintacseléd valóban nem szenved több megaláztatást, mint a kor (a kommün utáni idők) cselédlányai és mégis... Az okra Moviszter doktor tapint rá: "szeretet nélkül bántak vele... Gépet csináltak belőle."

***

Kosztolányi Dezső, mint költő él leginkább a köztudatban, pedig termékeny publicista és kitűnő regényíró volt. Művei – köztük az Édes Anna – mind cselekményük, mind lélektani vonatkozásuk miatt, film-, illetve színpadi változatban is magával ragadóak.

A kereső nőcselédek száma Budapesten

1910	67922
1920	50895
1930	61632
1941	58853

Forrás: GYÁNI GÁBOR: Család, háztartás és a városi cselédség, Budapest, 1983, p. 24

A cseléd foglalkozás, ennek megfelelően, határozottan szocializációs funkciót teljesített: olyan rétegek küldték nagy előszeretettel lányukat a városokba és ki-vált Budapestre az úri-középosztályi háztartásokba szolgálni, akik maguk is rá-

szorultak gyermekeik keresményére, akik képtelenek voltak kiállítani a lányok férjhez menéséhez elengedhetetlen stafírungot, és akik szívesen átengedték a lányaik felnőtt életre való felkészítését másoknak, idegeneknek (ezért is oly magas a fővárosi cselédek között az árvák, félárva száma a húszas években). Az így átlagosan megkereshető havi 30-40 pengő jó részét a cseléd félretehette a stafírunghoz megvásárlására, hiszen szállásra és önmaga ételmezésére külön nem kellett költenie, azt természetbeni juttatásként megkapta. De nemcsak ilyen kifejezetten instrumentális célnak, hanem annak is kitűnően megfelelt a cseléd szolgálat, hogy a nő megfelelőképpen felkészüljön a majdani családi szerepére, melyet feleségként, anyaként és háziasszonyként foglalt majd el. Az úri háztartásban eltöltött idő egyrészt megtanította a cselédet a hagyományos női szakszerűséggel járó teendők ellátására, s egyúttal lelkileg is felkészítette a patriarchális családi közösségben majdan betöltendő szerepére. Ezért külön is kezkeskedett, hogy a cselédet egy korszakunkban végig érvényben lévő, 1876-ban alkotott törvény (XIII. tc.) értelmében a munkavállalót gazdájától függő személyként határozta meg. Ezzel a cseléd, beszegődése pillanatától, a házi fegyelmi jog hatálya alá került, és munkaadója a saját ellenőrzése alá vonta alkalmazottja minden életmegnyilvánulását. A házi fegyelmi jog körében a fizikai fenyegetés is megengedett szankcionálási eszköznek számított. A cseléd, persze, csupán a munkaviszony időtartamára érvényes eme szoros személyes alárendeltségi helyzete folytán a munkavállaló mint önálló jogalany kifelé is megszűnt létezni, és állapotát tekintve olyanná vált, mint akit gyámság alá helyeztek.

Márai Sándor: Szegények kincse

Az új cseléd néhány hete lakik az odúban, melyet a háziak lakóhelyül jelöltek ki, a konyha szomszédságában. Az odú térfogata két négyzetméter: összehajtható vaságy fér el itt, semmi más. Az ajtóba vert szögekre akasztotta fel a cseléd néhány rongyát, rettyerutyáját.

De most már, hogy "otthonos" a házban, szemérmesen és óvatosan, kirakta kincseit is. Van egy teababája. Van egy műmárványból készült műtárgya: hölgy, derékig kivágott ruhában. Hol szerezhetette ezt?... Van egy kis selyempárnája, foszlott és kócos. Ez minde.

E tárgyak mélyen megrágnak, szemem megtelik könnyekkel, amint nézem. A kispolgári világban, melynek e tárgyak ékességei voltak, megvetéssel és utálattal fordulnak el a vackoktól. De itt, a cseléd odújában, ugyanazt az áhítatot sugározzák, mint a Louvre műkincsei. "Valami szépség kell az élethez, valami áhítat, művészet kell az élethez, valamiben hinni kell!" – ezt mondják e tárgyak. – "Valami kincs is kell az élethez!" Zavartan hallgatók. Igen, kincs nélkül nem lehet élni.

A polgári elvek szerint módfelett anakronisztikus, a személyi autonómia nyilvánvaló csorbításával járó cseléd foglalkoztatás alig lanyhuló vonzerejét elsősorban annak köszönheti, hogy a Horthy-korban is szinte kimeríthetetlenek voltak az intézmény utánpótlását biztosító társadalmi források. A fővárosi nőcselédsegről 1927-ben készült részletes statisztikai felvétel tanúsága szerint a cselédek apáinak valamivel több, mint a fele tartozott a mezőgazdasági népességhez és egyötöde dolgozott az iparban. Státusokat tekintve ugyanakkor a proletárszármazásuk domináltak (a cselédség fele), viszont minden negyedik cseléd apja volt önálló kispolgári egzisztencia. A fővárosban a húszas években a legtöbb cseléd, tehát a földnélküli agrárszegénység soraiból került ki, de az apák között nem ritkák a kisbirtokosok és a kisiparosok képviselői sem. Hasonló a helyzet a vidéki városok cselédségét tekintve is, bár esetükben közvetlenebbül hatott az agrár-meghatározottság.

A cselédszolgálat alapvetően szakképzetlen munka, ami azonban nem zárja ki a réteg belső tagoltságát. Részben a cselédtartó középosztály Horthy-kori deklasszálódásából is fakadt, hogy ezidőtájt a mindenes cselédek képezték a foglalkozási réteg túlnyomó többségét: a fővárosban a húszas évek végén közel háromötödük volt mindenes, 13 %-ot tettek ki a szakácsnők, és egytizedük állt szobalányokból. A cselédbérben is megnyilvánuló iménti hierarchia csúcsán állt a kisszámú képzett alkalmazott (nevelőnők, házvezetőnők), ám népesebb (férfiakat is felölelő) személyzetet akkoriban már egyedül csak a nagypolgári háztartások engedhettek meg maguknak. Az átlagos középosztálybeli, elsőrendűen az értelmiségi (orvos, ügyvéd), másodrendűen a köztisztviselői háztartásokban alkalmazott egyedüli cseléd, a mindenes élete jöttányit sem változott a századforduló éveihez képest. A teljes idejét gazdáinak szentelő (mindenes) cseléd átlagos munkanapjáról szól a következő beszámoló. „Reggel 6 órára kelek. A gyerekek iskolába járnak, a reggelijüket 7 órára el kell készíteni. Az úr fél 9 órakor reggelizik, a nagyságos asszony 11 órakor, az ágyban. Háromszor kell reggelit főzni takarítás közben. Az ebédet 2 órára készítem el. Mosogatás, konyha rendbehozatala következik és még alig végzem el, már uzsonnát kell készíteni, aztán vacsorát. Ha közben véletlenül marad valami idő, akkor kimosást kell csinálni és vasalni.” A vacsora elkészítése is gyakran órákat emészt fel, mivel a gyerekeknek már nyolc órára, a „nagyságos asszony és az úr” részére viszont akár órákkal később kell a vacsorát tálalni. (Gyáni Gábor 1986, 98). S a mindennapoknak ezt az egyhangú monotóniáját csupán kéthetente szakította meg a vasárnapi néhány óras kimenő.

A cselédség közvetlenül nem tagozódott be a városok (a főváros) proletariátusába, hanem a maga elszigetelt, középosztály belterjes világába zárt különös életét élte. A gyakori munkahely-változtatás és a folytonos ki-bevándorlás ugyanakkor fokozottan kiszolgáltatottá is tette ezt a fiatal nőnépességet, amely így bő forrását adta mindenféle devianciának (öngyilkosság, prostitúció). A cseléd-

munkaerőpiac szervezése terén és az alkalmazottak fölötti általános valláserkölcsei gondoskodás céljából a Horthy-korban különösen nagy aktivitást fejtettek ki a katolikus felekezeti egyesületek (pl.: Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége), amelyek helyközvetítéssel éppúgy foglalkoztak, mint átmeneti cseléd-szállók működtetésével. Az élethossziglan a foglalkozás körében maradók (arányuk nem több a cselédség egytizedénél) ugyanakkor, mint vagyontalan szegények ugyancsak, rászorultak közjótékonyság oltalmazására (remélték, hogy szegényházba utalják őket).

Kapcsolható szempontok, kérdések

Melyek voltak az iparosodás hatásai a nők életére Európában? És Magyarországon?

Mennyiben változtatta meg a nők által végzett munka jellegét az iparosodás?

Milyen típusú munkákat végeztek a nők a pre-indusztriális társadalmakban?

Ezt a munkát otthon vagy máshol végezték?

Mennyiben volt a pre-indusztriális, azaz az iparosítás előtti társadalmakban a munkamegosztás a nők és férfiak között specializálva?

Mennyiben járultak hozzá a nők az iparosodás folyamatához?

Mennyiben nehezedtek a nőkre az otthoni és a munkahelyi terhek az iparosítás időszakában Európában? És Magyarországon?

Milyenek voltak ebben a korszakban a nők munkakörülményei?

Mennyiben csökkent/nőtt a nők munkavállalási lehetősége az iparosítás következtében Európa különböző országaiban? És Magyarországon?

Mennyiben térnek el a különböző iskolai végzettségű, társadalmi háttérű nők munkavállalási mintái Európában? És Magyarországon?

Mennyiben térnek el régiókként, valamint város-vidék viszonylatban a nők munkavállalási szerepei a XX. századi európai történelemben?

Mennyiben tükrözte az oktatás a nők társadalmi megítélését és mennyiben befolyásolta a nők iskoláztatása a társadalmi előítéletek továbbélését?

Járhattak-e a lányok iskolába a XX. század folyamán, s ha igen, milyen feltételekkel?

Vajon ugyanaz volt-e a tananyag a lányok és a fiúk számára?

Ha nem járhattak a lányok és fiúk koedukált oktatási intézménybe, mennyiben volt az oktatás minősége azonos értékű ?

A lányok megszerezhették-e mindazokat a végzettségeket, szakképesítéseket, amelyeket a fiúk? Ha nem, mi volt ennek a hosszú- és rövidtávú következménye a lányok és asszonyok számára ?

A XX. század során volt-e olyan időszak, amikor az azonos iskolatípusba járó lányok és fiúk tanulási eredménye megegyezett ?

Jelenleg melyik európai ország oktatási kormányzatának van esélyegyenlőségre vonatkozó oktatáspolitikája? Ha van, miért van, ha nincs, miért nincs ilyen jellegű oktatáspolitikája? És Magyarországon?

Mennyiben hatékonyak ezek a politikai célkitűzések és eszközök ?

Melyek korunk legfontosabb nőoktatási kihívásai ?

Ma mekkora az európai nők felsőoktatási részvételi aránya? És Magyarországon?

Milyen változások figyelhetők meg a nők felsőfokú képesítésének megszerzésében a XX. században?

Mi volt az esélyegyenlőtlenségek következménye az európai társadalmakban?

Hol és mennyiben tagadják meg a mai napig Európában az esélyegyenlőséget a továbbtanulásban a nőktől és mik ennek a következményei? És Magyarországon?

A munkában, a munkahelyi képzések során részesültek-e a nők ugyanolyan továbbképzési lehetőségekben, mint a férfiak?

Mik voltak a gazdasági és társadalmi következményei annak, hogy a szakmai továbbképzéseket korlátozták a nők számára a XX. században?

Van-e jelenleg és mióta létezik a nők munkavállalását és munkahelyhez való jutását szolgáló törvénykezés?

Mi jellemezte a női munkavállalást általában és milyen típusú tradicionális női munkák, léteznek és léteztek az európai társadalmakban?

Itt figyelembe vehetők különböző női szerepek, mint például:

- Gondoskodás, pl.: óvodai ellátás
- Háziasszonyi szerepek, pl.: főzés és takarítás

- Könnyű-, és nehézipari munkavállalás
- Adminisztratív kisegítő munkavállalási formák
- Mennyiben vállalhattak szakmunkát, szakképesítést igénylő munkavállalási tevékenységet a nők és mennyiben kellett megelégedniük betanított segédmunkási állásokkal Európában?
- Mennyiben volt kényszerpályára utasítva a női munkavállalás társadalmi vagy törvényhozási okok miatt Európa különböző országaiban?
- Mit tudunk tanulni a női munkavállalási szerepek elemzéséből a nőkkel kapcsolatos társadalmi attitűdökről, értékrendről és hiedelmekről?
- Vannak-e hagyományai a részmunkaidős és időnyjellegű munkavállalásnak, és ha igen, melyek ezek?
- Milyen hatása van a részmunkavállalásnak a nők munkahelyi egyenjogúságáért való küzdelmében?

Milyen változásokat figyelhetünk meg a női munkavállalás történetében a XX. században?

Melyek voltak a női munkavállalás mintáinak alaptípusai és mik voltak a főbb történeti fordulópontok ezzel kapcsolatban?

Mi idézte elő a női munkavállalást befolyásoló történelmi változásokat?

Melyek voltak ezeknek következményei az európai történelemben?

Melyek a legfontosabb kérdéskörök a női és férfi munkavállalást illető esélyegyenlőséggel kapcsolatban?

Azonos módon fizetik-e a női munkát, s ha igen, mióta? Ha nem, mik az okai a hosszú távú egyenlőtlenségnek?

Mi az európai társadalmak és gazdasági kormányzatok attitűdje az egyenlő bérezéssel kapcsolatban a XX. században?

Ha nem létezik az egyenlő bérezés gyakorlata, melyek ennek fő okai?

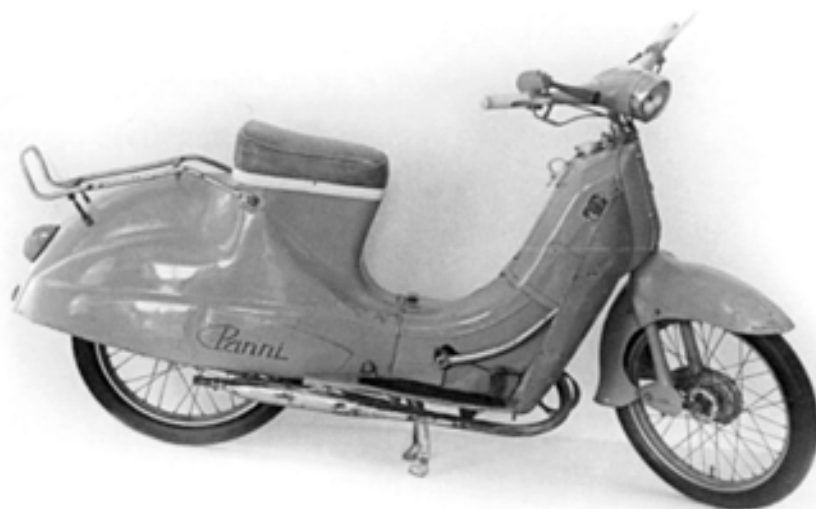
Mik a főbb akadályai az egyenlő bérezés kialakulásának (pl.: oktatás hiánya, részmunkaidős foglalkoztatás elterjedése, stb.)?

Mennyiben van egyenlő esélyük a nőknek a sikerre a munkavállalásban?

Melyek a lehetséges esélyegyenlőtlenségeknek az okai?

VI. MAGYAR MIKRO-NŐTÖRTÉNET ÉS A PANNI ROBOGÓ

Az utolsó szemelvény játékos társadalom és mentalitástörténeti szemelvény, amely egy személyessé vált tárgy által ragadja meg a magyar nő történet egy lehetséges interpretációs ívét a huszadik században. E szemelvény kapcsán gyűjthetünk hasonló tárgyakat és számos személyes történetet a diákoktól, s szüleiktől egyaránt. E témakör kiválóan felhasználható házi „*oral history*” típusú feladatsorok elindításához is.

Panni robogó

„Számomra – valószínűleg azért, mert nő vagyok – a XX. század egyik legfontosabb változása, hogy a nők otthagyták a „babaotthont”. Lehet emancipációnak is nevezni, hogy a nők már nem édes, csacska, védelemre és kényeztetésre szoruló kiskorúak, hogy leszálltak a piedesztálról, amelyre állítva csodálták őket, s amely egyben lehetetlenné tette számukra az önálló, szabad életvitelt. De valószínűleg éppúgy emancipálódtak a férfiak is, amikor megszabadultak attól, hogy egy életen át robotoljanak az asszonyért és a családért, minden felelősséget, de legalábbis annak látszatát, vállalva értük.

Tizenhét éves voltam, amikor vásároltam egy Panni robogót. Nagyanyám tizenhét éves korában még az utcára se léphetett ki egyedül, „gardedám” nélkül, mert a jó híret veszélyeztette volna. Persze 1959-ben sem volt általános, hogy egy gimnazista lány robogót vegyen, de én megtehettem. Egy „maszeknak” festettem irtózatosan ronda vásári falvédőket. A maszek jól fizetett, akkoriban ők „az élet császárai” voltak – neki is volt egy 1930-as évből származó Skodája, háza, pénze stb.. Igaz, egy évben kétszer is bevitték néhány hétre Kistarcsára, az internálótáborba. Nem csinált ugyan semmit, de hát elég volt, hogy maszek volt! Ilyenkor bizonytalanná vált az én keresetem is. Végül mégis összegyűlt az ötezer forint, megvehettem a robogót, a fenntartása pedig a háromforintos benzinnel olcsó volt. A motor maga volt a szabadság – ez is a XX. század mámore, a gyorsaság, a másoktól való függetlenség! A Panni persze szocialista termék volt. Nem drága, de rossz. Sokszor nem indult be, ilyenkor be kellett tolni. Lassan megszokottá vált, hogy tanárain, de alkalmanként az engem megállító rendőrök is megtolták a járgányt. Végül eladtam.

Anyám 1967-ben vett egy Trabant 600-ast. Azóta autóban ülök, s bevallom, azok közé tartozom, akik a mellékhelyiségbe is azzal mennek. Közben persze dühöngök a sok hülye miatt, aki képtelen leszokni az autóról, általában véve is, a motorizáció ártalmaitól. Csakúgy mint kortársaim nagy többsége a XX., s most már a XXI. században.

F. Dózsa Katalin, művészettörténész.

Forrás: GERŐ ANDRÁS (szerk.) A XX. század ujjenyomata, Városháza, 2001